

Osmanlı Arşivinde Bulunan Arapça Belgelerden Örnekler

Examples of Arabic Documents in Ottoman Archives

Mustafa Lütfi Bilge¹

ÖZ

Osmanlı Arşivlerinde Arapça düzenlenmiş olan evrak oldukça çok sayıdadır. Bu makalede onlar hakkında bilgi sunmak ve Arşivin hangi fonlarında buldukları hakkında bilgi vermek istedik. Sunulan örneklerin çok daha fazla üstünde bir Arapça malzemenin bulunduğu Osmanlı Arşivlerinde öncelikli olarak aşağıda fonlara öncelik verdik: 1) Nâme-i Humâyûnlar, 2) Vakfiyeler, 3) Mahzarlar, 4) Mühimme Defterleri (Özellikle Mısır Mühimmeleri) ve bunun gibi belgelerden örnekler vermeye çalıştık. Makalenin sonuna içeride konu edilen bölümlerle ilgili birkaç adet görüntü ekledik. Bu verilen belge görüntüleri yukarıda bahsi geçen fonlardaki belgelere örnek olmak üzere seçtiklerinden tetkik edildiklerinde buldukları fonlar hakkında yeterli bilgiye ulaşmak mümkün olacaktır. Bu makale Arapça bilmeyen Türk araştırmacılar ve Osmanlıca bilmeyen Arap araştırmacılar için Osmanlı Arşivlerinde bulunan belgeler arasında Arapça olanların içerikleri hakkında bilgi sahibi olacaklar ve bundan böyle bu tür belgeleri kullanmaya kendilerini hazır hissedeceklerdir. Temennimiz bu konunun ilerleyen zamanlarda daha kapsamlı bir şekilde ele alınması olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nâme-i Humâyûnlar, Vakfiyeler, Mahzarlar, Mühimme Defterleri, Mısır Mühimmeleri, Manisa Muradiye Külliyesi, Sultan I. Ahmed Vakfiyesi, Canfedâ Kethudâ Hatun Vakfiyesi, Kahve vergisi

ABSTRACT

The aim of this article is to inform researchers that there are many documents in the Ottoman Archives prepared in the Arabic language. Among them, the most influential collections are Waqf deeds. The number of Arabic Waqf deeds is more than we expected. They were prepared by the Sultans, Grand viziers, and Pashas of different fields and several other service persons at the Palaces such as Agha-i Dârussé'âde and others at the service of Sultans. Mahdhars are the round robins signed by the many nobles in a community and emphasize the importance of interaction between the citizens and the highest administrators in the Ottoman Empire. When the people were not happy with the local administrators, they prepared a report to submit directly to the Sultan or other high authorities of the administration. Of these round robins (called Mahzars in the Ottoman language), they are in Turkish, Arabic, and other languages used by local people in the wide geography of

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Lütfi Bilge, (Prof. Dr.),
İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM),
İstanbul, Türkiye
E-posta: mlbilge@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9750-1850

Başvuru/Submitted: 01.02.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
03.03.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.03.2021

Kabul/Accepted: 17.03.2021

Atıf/Citation: Bilge, Mustafa Lütfi. Osmanlı Arşivinde Bulunan Arapça Belgelerden Örnekler. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 11/1, (Mart 2021): 1-50.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.889062>

the Ottoman Empire. Some commonly signed documents are in rarely used languages, such as Serbian, Hebrew, or Greek, because the Ottoman administration did not force their citizens (Teb'a-yı 'Othmani) to use the Turkish language in their daily communications. Therefore, today, people rarely speak Turkish in Arab and Balkan countries. Using languages other than Turkish in documents was perhaps a demonstration of the understanding and respect of the Ottoman Administration toward the local languages, religious beliefs, and local cultures. Another collection of Arabic documents in the Ottoman Archives was Nâme-i Humâyûn, namely, Sultan's letters and correspondence with the rulers of Muslim states. Among the Muslim states are the rulers of Fas (Maghrib), Oman, and Iran. The letters sent to the Ameer of Mecca were in Arabic, accompanied with a Turkish copy. Another important collection in this category was the Muhimme Defterleri (Divan records), which sometimes include the Arabic records, especially the orders sent to the governors of the Arab countries, for example, Egypt and Baghdad. Therefore, Egypt registrations (Muhimme records of Egypt) constitute a crucial source for our subject in this article. Arabic-speaking researchers can easily pursue their research work at the Ottoman Archive without difficulty. Documenting this rich cultural heritage will enable researchers should they undertake further studies.

Keywords: Nâme-i Humâyûn (Sultans' Letters), Waqfiyya (i.e., Waqf deeds), Mahzars (i.e., round robins), Muhimmah registers, (i.e., registers of Egyptian Council), Muradiye Complex at Manisa, Sultan Murad the third, Sultan Ahmad the first, Awqaf of chamberlain Canfeda Hatun, Coffee Beans, Customs Tax

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman Archive welcome the researchers from around the world. Research on the history of a country under the Ottoman Flag before the dismemberment of the Ottoman Empire can be conducted here. The presence of these documents indicates that Ottomans used the Arabic language as much as their language. Sultans' poems in the Persian language show that the Sultans learned those two languages, Arabic and Persian, at a high level during their private education under well-experienced tutors. Furthermore, regarding Muslim citizens and non-Muslim citizens who speak their languages and have educated their younger generation in their local languages, they are the first-class citizens of the Ottoman Empire. An Ottoman citizen could live well without knowing Turkish. Even before the dismemberment of the empire, they were not fluent in speaking its official language.

We propose that the Ottomans, instead of forcing their language, religion, and culture on the citizens living in different Ottoman lands, implemented justice as their essential goal in every field of life. The Ottomans found such political and cultural forms based on justice that might make people of different religions, sects, races, and cultures coexist without discrimination. The Ottoman Empire ruled over a broad geography, and the only tool used to control all these peoples of many different religions and cultures was implementing justice among the citizens. Through these principles of justice, people lived under full toleration in a multi-cultural social structure.

The aim of this article is to indicate how the Ottomans implemented justice to the people in their native language. Expelled from Spain in 1492, the Jewish people have been exposed to misbehavior in Spain and worldwide. However, they were protected by the Ottoman State Administration. Their commercial and social level constantly increased in security. Learning affection for their new homeland, children have completed their education and now serve

their country in, for example, trade, commerce, science, and technology. The General Jewish Association has always expressed gratefulness to the Ottoman Administration and to the Sultan at the head of the State. Another example of just treatment was how they treated the citizens after the conquest of Jerusalem. When Sultan Selim I entered the city, the priests of the Holy Church visited him and asked him about their future. Sultan granted them full freedom to practice their religious ceremonies exactly as they did before. Full religious freedom was also granted to the non-Muslims by the later Sultans until the end of World War I. All of the non-Muslims has been given the full freedom by issuing certificates of privilege with the name of “Berats” in the form of “Firman”, i.e., the imperial edict. In the regions where Muslims are the majority, there has been the same type of tolerance.

In this article, we review documents in Arabic concerning the demands of the Muslim people. Examples of Arabic deeds of Waqf by Sultans Murad the third and Ahmad the first are provided. Other examples are from different sections of the Ottoman Archive as follows: 1) “Mahzars,” the round robin, namely, letters expressing good feelings or complaints that are signed by nobilities with their names and seals into the head of the official administration. 2) Arabic documents of registrations from the Administration Council (Dîwân-ı Humâyûn). These registers are stored in the “Muhimme Defterleri”, described as “the registers of Important Affairs”¹. Most of the registers in Arabic are in the “registers of Egypt.” 3) “Nâme-i Humâyûns” are letters or correspondences of the Sultans. We have a high-quality copy of the volume on the Nâme-i Humâyûn printed by the Ottoman Archive Administration.

1 Encyclopedia of Islam, New Edition, vol. VII, p.470-2 by Suraiya Faroqhi.

Giriş

Osmanlı Arşivlerinde Arapça düzenlenmiş çok sayıda belgenin bulunduğu pek de bilinen bir gerçek olmadığı anlaşılıyor. Bu zengin bilgi hazinelerinin, lisan engeli dolayısıyla Türk araştırmacılarının ve böylesi belgelerin varlığından haberdar olmayan Arap tarihçilerinin dikkatlerini çekmediği âşikâr gibi görünüyor. Özellikle Arap ülkelerinde akdedilen tarih kongrelerinde karşılaştığımız veya Osmanlı Arşivine ziyarette bulunan Arap araştırmacılara bu gerçekten bahsettiğimizde hayretlerini gizleyemediklerine şahit olduk. İşin aslı sadece İstanbul'daki Osmanlı Arşivinde değil ancak başta Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde ve diğer özel Arşivlerimizde bu konuda çok sayıda Arapça belge bulunduğu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunun değişik bölgeleri ile ilgili haberlere dayalı olarak Arşivlerimizde Osmanlıca ve Arapça yanında daha birçok dilden belgeler bulunmaktadır. Değişik münâsebetlerle Osmanlı Devlet merkezine gönderilmiş olan Arapça belgeler yanında dikkatimizi çeken bir gerçek de Türkler tarafından düzenlenmiş olan Arapça vakfiyeler veya yazışmalardır. Bunların bu şekilde Arapça hazırlanışlarındaki sebep üzerinde tahminlerde bulunmaktan uzak kalmak istiyorum ancak bu tür vakfiyelerin düzenlendikleri tarihlerin bizlere bu konuda bir fikir verebileceğini söylemek isterim.

Her sene düzenli olarak Hacca giden Surre-i Humâyûn beraberinde Mekke Emirleri Şeriflere Hac Emîri ile özel olarak gönderilen Arapça “Nâme-i Humâyûn”ları da burada hatırlamamız gerekir. Mekke Emirlerinden gelen Arapça “Nâme” leri de bu bölüme eklediğimizde elimizde ayrı bir belge koleksiyonu oluştuğunu görürüz. Mekke Emirlerine tayinleri sırasında gönderilen “Menşurlar” bu neviden Arapça belgeleri teşkil eder ve bunlar Ka’be’de a’yân ve eşraf huzurunda okunurlardı. Kırım Girayları da bu neviden belgelere muhatap olan bir diğer yüksek seviye tayinleridir. Mekke Emirleri Şeriflerin menşurları (ki Arap kaynakları bunları “Tevkî” olarak adlandırır) Ka’be’nin Mîzâbu’l-Rahme tarafındaki uzantısı olan “Hatîm” de okunurdu. Bu okumada Ka’be halkının beraberinde Mekke’deki diğer şerifler, Harem-i Şerifde idârî yöneticiler olan Şeyhu’l-Haremler, Dört mezheb Kadı Efendileri, Ka’be’nin anahtarı elinde bulunan Şeybî ailesinden görevdeki Miftahdâr Efendi yanında Ka’be İmam ve Hatibleri bulunurdu.

Konumuz olan Arapça belgeler arasında İmparatorluğun değişik bölgelerinden gelen takdîrnâme ve teşekkürnâmeler ve Padişahlar hakkında kaleme alınan Arapça şiirler yanında yüksek seviyedeki görevlilerden toplu mühürlerle gelen “Mahzar”ları görüyoruz. Bunlar da oldukça geniş bir koleksiyon teşkil ederler. Beratlardan Arapça olanlar da bulunmaktadır. Bunların yanında Arapça kaleme alınmış “Vasiyet-nâmeler” ve “Hüccetler” de ve daha bunlar gibi nice kayıtlar Osmanlı Arşivinin önemli belgeleri arasında yer alır. Bütün bu Arapça belgeler yanında bölgelerden gelen değişik millet gruplarının dillerinde ve muhtelif vesîlelerle gönderilmiş belgeler de konumuza dahil edilebilir. Bunlar İmparatorluğun Müslim ve Gayr-i Müslim topluluklarının bölgesel dillerini temsil ettiklerini görürüz. Bunlar arsında öncelikli olarak Arapça olanlar ve arkasından Farsça belgeler çoğunluğu teşkil ederler. Örneklerinden

bir kısmı Osmanlı Arşivi tarafından yayınlanmış olan Mühimme Defterlerinden Sultan I. Mahmud dönemi Nâme-i Humâyûnlar bu şekilde hazırlanarak basılanlar arasındadır. Bahsi geçen Nâme-i Humâyûnlar Sultan I. Mahmud ile dönemin İran Şahı bulunan Nâdir Şah arasında geçen yazışmalardan oluşur. Diğer mektuplaşmalar da Osmanlı Sadrazamı ile muhatabı olan İran tarafının Mutemedü'l-Devlesi ve Şeyhulislâmın mevkidaşı olan Molla Ekber aralarında cereyan etmiş olduğu görülür.¹

1. Günümüze Kadar Arşivdeki Gelişmeler

Osmanlı Arşivin günümüzde bulunduğu duruma gelinceye kadar geçirdiği evreler hakkında özet bir bilgi vermek yararlı olacaktır. Sultan Abdülmecid dönemine ait bir belgede, Sadrazam Koca Mustafa Reşid Paşanın devlete ait önemli evrakın bir an evvel “özel bir binaya kavuşturulması” konusuna dikkatleri çektiği görülür. Nitekim aşağıda görüldüğü üzere bu haberler ülkemizde modern arşivciliğin oluşmasına doğru atılan ilk adımlar olarak bilinir.

“Bâb-ı ‘Âlî derûnunda vâsi’ ve muntazam kütüphane şeklinde kârgîr bir dâ’ire-i mahsûsa yaptırılması” hususu Padişahın bilgi ve müsaadesine arz edilir. Ayrıca o senelerde Ayasofya restorasyonunda görevli olan mimar Fossatti’ye bu işin ön hazırlıklarının yaptırıldığı belgede bildirilir. Çizdirilen inşaat planlarının uygulamaya konulabilmesi için gerekli mâlî imkânın sağlanması hususu Padişaha arz edilmekte ve şöyle denilmektedir:

“Mi’âr-ı merkûm ma’rifeti ve meclis nezâreti ile inşâsına mübâderetle masârif-i merkûmenin mâliye hazînesinden i’tâsı husûslarında istizân-ı irâde-i seniyyeyi şâmil Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı ‘Adliyeden kaleme alınan bir kıt’a mazbata işbu şehri-i Zilka’denin 14. Üncü Cehâr-şenbih (Çarşamba) günü ‘akd kılınan Meclis-i ‘Umûmîde lede’l-kırâ’a...’ edildi diyerek gerekli izni çıkartmayı başarmıştır. Bu başarıyı Hicrî tarihle 1262 senesi Zilka’de’nin 7’sinde Sadrazamlığı Mehmed Emin Ra’uf Paşa’dan devralan Mustafa Reşid Paşa’nın ilk icraatları arasında görmek mümkün oluyor.

1. 1. Osmanlı Devleti’nin son yılları ve Abdurrahman Şeref Bey başkanlığında kurulan Tasnif Heyeti:

Târîh-i Osmânî Encümeni mecmuasında Arşivlerle ilgili yapılan neşriyatın bu kuruma karşı bakışı değiştirdiği bilinir. Son Vak’anüvîs Abdurrahman Şeref Beyin “Evrâk-ı ‘Atîka ve Vesâ’ik-i Târîhiyyemiz”² adlı makalesi dikkatleri bu konu üzerinde toplamış ve perîşan durumdaki evrâkın bir an evvel tasnif edilerek gerekli koruma altına alınmaları fikri kuvvet kazandı. Hemen arkasından Târîh-i Osmânî Encümeni başkanı olan Abdurrahman Bey ve onun başkanlığındaki heyet Topkapı ve Sultanahmed civarında çeşitli depolarda bulunan dağınık

1 bk. I. Mahmûd - Nâdir Şah Mektuplaşmaları; 3 Numaralı Nâme-i Humâyûn Defteri, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 136, İstanbul, 2014.

2 Bk. TOEM, I. Cüz, 1 Kânûn-i Evvel, 1326, s. 265, İstanbul, 1328.

evrakın toplanarak tasnif edilmesi görevine tayin edildi.³ Ancak bu komisyonun çalışmaları 1910-1914 yılları arasında 4 yıl kadar devam etti ve bir takım tasnif işlemleri gerçekleştirme sonrasında nihayete erdi.

Daha sonra ilerleyen yıllarda değişik heyetler başladıkları tasnif çalışmalarını aynı zor şartlar altında sürdürmeye gayret ettiler. Bu heyetlerin yaptıkları çalışmalar bugün Arşivimizde heyet başkanlarının adı ile anılan fonlarda araştırmacılara yardımcı olmaktadır. Bunları sırasıyla çalışma yıllarına göre şu şekilde belirleyebiliriz;

I. İbnül-Emîn Mahmûd Kemal İnal başkanlığındaki heyet çalışmaları; Tarih, 1914.⁴

II. Ali Emîrî Efendi Başkanlığında kurulan “Vesâ’ik-i Târihiyye Tasnif Encümeni” Aralık 1920.⁵ Bu tasnifte takip edilen metot her Osmanlı Padişahını kendi dönemindeki evrakın gruplar haline getirilmesi şeklinde olmuştur. Yaptığı tasnif günümüzde Osmanlı Arşivinde “AE.” kısaltması ile kullanılmaktadır.

III. İbnül-Emîn Mahmûd Kemal İnal’ın bu ikinci dönem görevi onun baş memur ünvanı ile işe başladığı 1924-1926 yılları arasında devam etmiştir. Bu dönemde belgeler konularına göre tasnife tabi tutulmuşlardır. 30 katalogdan ve 47.125 adet belgeden oluşan bu fon “İE.” kısaltması ile günümüzde Arşivde kullanılmaktadır. “İE. Adliye”, “İE. Dahiliye”, “İE. Hariciye” gibi kısımları vardır.

IV. Hazîne-i Evrak personeli ve Maarif Vekâletinden gönderilen personel tarafından yürütülen tasnif çalışmaları. 1926 yılı sonrası.

V. Muallim Cevdet (İnançalp) başkanlığında kurulan tasnif heyeti çalışmalarına 8 Ekim, 1932- 1935 yılları arasında devam etmiştir. Bu tasnif günümüzde Arşivde kullanılmakta olup “Cevdet tasnifi” olarak anılır. Belgeler konularına göre tasnife tabi tutulmuşlar, ancak ayrıca kronolojik olarak düzenlenmemişlerdir. Konuları esas alan bir tasnif olması ile İbnül-Emin Beyin tasnifine benzer.

VI. Macar Arşiv Uzmanı Dr. Lajos Fekete 1936-1937 tarihleri arasında davet edildiği Macaristan’dan gelerek tasnif çalışmalarını yönetmiştir.

Unutulmasın ki bütün bu çalışmaların büyük bir kısmı I. Dünya Harbi yıllarında sürdürülmeye devam etmiştir. Ancak bu çalışmaların hızlı bir şekilde devam ettiği sıralarda maalesef tarih boyunca unutulamayacak esef verici bir olaya meydana gelmiş ve 1931 yılında Maliye deposunda mikdarı tahmînî olarak 30-35 ton civarında olan Osmanlı Arşiv evrakı hurda kâğıt hesabı ile Bulgaristan’a satılmıştır. Normal olarak bu durum ülkede büyük bir yankı uyandırmış olmalı ki yine aynı sene içinde Başbakanlık bütün kamu kuruluşlarına gönderdiği 10. 06. 1931 tarihli genelge ile tarihî arşiv evrakını koruma altına aldı. Bu evrakın değer takdirî çalışmaları ihtisas erbabına bırakılarak hiçbir bahane ile söz konusu evrakın kaybına sebebiyet

3 Bu dönemdeki gelişmeler için bk. İsmet Binark, “Arşivlerimizin Değeri ve son Vak’antivîs Abdurrahman Şeref Beyin “Evrâk-ı ‘Atika ve Vesâ’ik-i Târihiyyemiz”, Türk Kütüphânciler Derneği Bülteni, XXIX, 1 (1980), s. 23-28.

4 Görevlendirme için bk. COA. Meclis-i Vükelâ, 186/12.

5 Görevlendirme için bk. COA. BEO. 349985.

verilmemesi istenmiştir. Başbakanlığa bağlı olduğu dönemde (Şu anda Cumhurbaşkanlığına bağlıdır) Osmanlı Arşivi evrakının Bulgaristan’a satılma olayı ile ilgili Arşiv Yayın Müdürlüğü tarafından iki eser yayınlanmıştır. Bunlar, “Bulgaristan’a Satılan Evrak ve Cumhuriyet dönemi Arşiv Çalışmaları” ve “Bulgaristan’daki Osmanlı Evrakı” adlı iki eserdir. Bu konuda gerekli bilgi buralardan elde edilebilir.

1. 2. Osmanlı Arşivi ve içinde bulunan Arapça Belgeler:

Bu kısımda Arşivimizin ihtiva ettiği Arapça belgeler ve onların genel olarak buldukları fonların belirtilmesine odaklanacağız. Bu fonlarda bulunan Arapça belgelerin her biri ilgili ülkelerin tarihleri açısından değerli olmalarının yanında Osmanlı tarihi için de önem arz ederler. Avrupa tarihi yanında Orta doğu ve Kuzey Afrika tarihi araştırmaları açısından da önemli olan bu belgeler arasında “Nâme-i Humâyûnlar”, Arapça olarak kaleme alınmış “Vakfiyeler” ve yine Arapça olarak bölge halkları tarafından hazırlanmış “Mahzarlar”ı göreceğiz.

1.2.1. Nâme-i Humâyûnlar ve içinde bulunan Arapça belgeler:

Bu tasnifin adı genelde Padişahlar tarafından gönderilmiş olan mektuplardır ki bunlara “Nâme-i Humâyûn” denilmektedir. İçlerinde Fas, İran, Uman gibi İslâm devletleri ile İsveç, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerle yapılan yazışmaları ihtiva eden yazışmalar vardır. Bu fonda Padişah dışında Sadrazam ve Şeyhulislâm gibi devlet ricalinin diğer devletlerdeki mevkidaşları ile yaptıkları yazışmalar da görülür. Osmanlıya bağlı kurumlar veya Hanlıklara gönderilen ve onlardan gelen mektuplar da burada bulunurlar. Meselâ her sene Surre-i Humâyûn ile Mekke Emiri olan Şerif’e gönderilen biri Arapça diğeri Türkçe nâmeler bu fonda bulunurlar. Bilindiği üzere Şerife yazılan Arapça nâme “Surre Emîni” eli ile gönderilirken aynı kafilede Padişahın Türkçe nâmesini “Kaftan Ağası” taşırdı. Şeriflerden gelen Arapça ve Türkçe nâmelere ise yine Arşivin bu fonu yanında ve bazen de diğer fonlarda görülebiliyor. Surre Emîni ile Şerife gönderilen Arapça kaleme alınmış olan “Nâme-i Humâyûnlar” Mekke-i Mükerrerede Ka’be’de “Hatim” denilen yerde şerif ailesi halkı, Harem-i Şerif İmam ve Hatipleri, muhtelif mezheb “Kadıları”, “Şeyhulharem” ve Harem-i Şerifin anahtarları emanet edilmiş olan Şeybi ailesi efradı gibi a’yân ve Ulemâ huzurunda okunur ve Padişaha dua edilirdi. Kırım Hanları olan Giraylara, Gürcü ve Dağıstan Hanlarına gönderilen mektuplara da “Nâme-i Humâyûn” denilmiştir. Kırım Hanları yanında Erdel Kralına, Eflâk ve Boğdan Voyvodalarına yazılan mektuplar da böyledir. Ayrıca Nâme-i Humâyûn defterlerinde yabancı ülkelerle yapılan anlaşmaların maddelerini ihtiva eden metinleri de bulmak mümkün olabiliyor. Yani bu belgeler “Dış İlişkiler Tarihi” açısından da önemli sayılırlar. Bu belgeler Divan Sicillerinden sayılmaları dolayısıyla hem oraya ve hem de Nâme-i Humâyûn defterlerine kaydolmuşlardır.⁶ Genelde Padişahların yazılı emirlerini ihtiva eden bu tür belgelere verilen fonun adı kısaltılmış şekli (NMH) olarak görülür.

6 Bk. Murat Sertoğlu, Osmanlı tarih lügati, İstanbul, 1986, s. 236’dan naklen, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, II. Baskı, İstanbul, 2000, s. 44.

Bir de (HAT) kodu ile görülen Padişahı yazısı manâsına gelen “Hatt-ı Humâyûnlar” vardır ki onlar Padişahın nâmelerinden ayrıdırlar. Onlar genelde Padişahlara sunulan yazılı bilgiler üzerine belirtilen kısa görüşleri içerirler. Sultan III. Murad dönemine kadar Padişahlar nâdiren yazılı emre başvururken sonraki dönemlerde telhisler ve diğer şekillerde ve irâde-i hümayûn istihsali için yapılan “arz”ların yazılarının baş tarafına kendi el yazıları ile bir nevi onay vererek baş muhasebeye veya başka bir daireye göndermeleri şeklinde ortaya çıkmışlardır. Tarihsiz olan belgelerde Hatt-ı Hümayûn yazısından Padişahın kimliği belirlenerek ve tahmînî olarak tarihleme yapılabilmektedir. Osmanlı Hükümdarlarının tahta cülûsları haberini bildirmek üzere dost ve civar ülkelere bir elçi ile “Nâme” göndermek âdettendi. Elçi gönderilmeyen ülkelerin İstanbul’da bulunan ikamet elçilerine yeni Hükümdârın tuğrasını taşıyan “Nâmeler” verilir ve onlar da kendi hükümdarlarını bu yeni gelişmeden haberdâr ederlerdi.⁷ Ayrıca Nemçe, Venedik, Fransa ve sâir yerlerden gelen mektupların tercümeleri de bu “Nâme” defterlerinde bulunmaktadır.⁸ Bu fondaki kayıtlar Türk tarihi, Avrupa ve Arap ülkeleri tarihleri araştırmaları açısından gayet değerli belgeler arasında yer alırlar.

1.2.2. Müzehheb Fermanlar ve Beratlar arasındaki Arapça Belgeler

Değişik fonlar arasında bulunan tezhibli fermanlar ve beratlar arasında az da olsa Arapça ve Farsça olanlar vardır. Bunlar mükemmel tezhibli ve bazen de ilâve Hatt-ı Hümayûnla süslüdürler. Bu fondaki belgeler (MEF) ve (MEB) olarak tanımlanırlar. Aralarında fermanlar, arzlar, nâmeler, beratlar, surnâmeler, mülk-nâme, siyâdet-nâme ve ferâşet-nâmeler bulunmaktadır. Bu belgeler tarih açısından Hicrî 970 ilâ 1324/ Milâdî 1526-1906 yelpazesi içindedirler. Bu fonda bulunan belge sayısı 829’dur.

1.3.3. Arapça Vakfiyeler

Vakfiyelerin genelde Türkçe olarak kaleme alındıkları bilinirse de aralarında Arapça kaleme alınmış olanlar da bir hayli fazladır. Vakfiyeler Osmanlı dönemi Arşivlerinin her birinde bol miktarda bulunurlar. Vakıflar Genel Müdürlüğünde, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde, Önceleri Başbakanlığa bağlı iken şu anda Cumhurbaşkanlığına bağlanmış olan Osmanlı Arşivinin Kâğıthane’deki yeni yerleşkesinde çok sayıda vakfiye bulunmaktadır. Ancak yakın dönemdeki bir kararla fotokopileri ve daha sonra Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi belgelerinin asıllarının da Kâğıthane’ye nakledilmesi ile buradaki vakfiyeler de diğerleri ile toplu halde burada araştırmacıların istifadesine sunulmuşlardır. Osmanlı Devleti döneminden kalan bu “Vakfiyeler”in özellikle “Haremeyn Vakıfları” ile ilgili olanlar Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunurlardı. Bunun sebebi şu şekilde açıklanabilir. Topkapı Sarayında her sene Hac Kafilesi ve beraberinde Surre-i Humâyûnun ihracı (yola çıkışı) münâsebetiyle hareketli günler yaşandığı bilinir. Surre düzenlenirken en büyük görev de “Haremeyn Evkafının”

7 Bk. M. Sertoğlu, adı geçen eser, s. 295.

8 Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 44.

bağlı olduğu “Dârüsseade Ağasına” düşerdi. Esasen onun dairesine bağlı olan yazıcılar yıl boyu değişik tarihlerde kontrole gelen Haremeyn vakıflarına ait muhasebe kayıtlarını “Nâzır” sıfatı ile kontrol ederler ve Haremeyn’e gönderilmesi gereken kısmı tahsil ederek “Haremeyn Hazinesine” koyarlardı. Kontrol sırasında prosedür icabı yapılması gereken gelir-giderlerin karşılaştırılması işlemleri düzgün bir şekilde yapılabilmesi için vakfiyelerin asılları Dârüsseade Ağası nezdinde yani Topkapı Sarayında bulunurdu. Haremeyn vakfiyelerinin Sarayda bulunmaları ve Saray Arşivinde muhafaza edilmelerinin sebebi bu olsa gerektir. Zira Osmanlı Devleti’nde bu gibi karşılaştırmalarda ve bazen da “Murafa’a”larda yani önceden verilen beratların karşılaştırılması ile haklı tarafın bulunması olaylarında, kolay olsun diye daimâ hazinedeki defter-i kadimde bulunan kayıtların çıkarıldığı gibi mâlî muhasebeleri kontrole gelmiş olan Haremeyn vakfiyelerinin de orijinalleri veya güvenilir sûretleri çıkarılır ve karşılaştırılırdı. Bu değişmez bir usûl idi. Nitekim bu açıklama Osmanlı Arşivi Rehberinde verilen “Haremeyn Muhasebesi Kalemî” (COA. D. HMH.) bilgilerine uygun düşmektedir (s. 299). Burada Haremeyn Muhasebesinin ek birimleri ve bağlı vakıfları arasında Vakfiyeler ve Vakf-ı Humâyûnlar geçerler. Kısaca “Evkaf Muhasebesi” olarak anılan bu kalemde, bağlı vakıfların kayıtları tutulur ve her sene muhasebeleri kontrol edilirdi.

1.3. Haremeyn Muhasebesine Bağlı Olan Vakıflar:

1) Sultan Vakıflarının hepsi, 2) Dârüsseade Ağası vakıfları, 3) Evliya vakıfları, 4) Medîne-i Münevvere ve Mısır evkafı, 5) Şahısların Medîne-i Münevvere’ye tahsis ettikleri vakıflar ve bunlarla ilgili tevcihat işleri, 6) Sadrazam ve Şeyhulislâm nezâretindeki vakıflar. Böylece, burada yapılan muhasebe kontrolleri gereği vakfiyelerin orijinalleri veya sûretlerinin bulunmaları makul bir sebebe dayanmış olur. Aynı şekilde, yukarıda verilen bilgilere uygun olarak “Haremeyn Mukataası Kalemî Belgeleri” (COA. D. HMK.) bölümünde her sene Haremeyn’e gönderilen Surrelerin ve Haremeyn mukataalarının kayıtları tutulur ve vakıflara ait diğer işlere bakılırdı.⁹

Görüldüğü üzere Dârüsseade Ağaları tarafından yürütülen yani Küçük Evkaf Kalemî “COA. D. KEV.” dışında kalan defterler Haremeyn Muhasebesi ve Anadolu Muhasebesi Kalemleridir. Bu kaleme bağlı olan vakıflar İstanbul Rumeli ve Anadolu’daki Bazı vakıflardır. Bu vakıfların idârî işleri, hesapları, tayin ve tevcih gibi işleri Bâbüsseade Ağalarının idaresinde bulunan bu kalem tarafından yürütülürdü. Ayrıca “Nezâreti” yani nâzırlığı Sadrazamlara ait bulunan “Sadaka Tevliyeleri” adlı küçük tevliyelerin defter ve hesapları da burada tutulurdu.¹⁰

Günümüzde Cumhurbaşkanlığına bağlı Osmanlı Arşivlerinin Kâğıthâne Yerleşkesinde bulunan Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi belge ve vakfiyeleri “COA.TS. D” veya “COA. TS. E” kodları altında bulunabilir. Bunlar arasında mühim bir kısmı Padişahlara ait olan ve düzenleme dili olarak Arapça tercih edilmiş birçok vakfiye bulunmaktadır.

9 Bk. Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 300.

10 Bk. Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 172.

1.4. Osmanlı Medeniyetinde Vakıfların Yeri

İslâm Medeniyetinin ve Osmanlı Medeniyetinin en sağlam rükünlerinden biri şüphesiz Vakıflardır. İslâm'da vakfın yeri Hz. Peygamber döneminden başlayarak her dönemde yaygın olarak uygulanmış ve Müslüman toplum bunu tam bir İslâmî şuur içinde yerine getirmişlerdir. İslâm inancına göre hayatta iken yapılan “infak” yani mâlî yardımda bulunmak ile hayattan ayrıldıktan sonra bu mâlî yardımın devamını temin yolunda “Vakıf kurmak da eş değer sayılmış ve her dönemde uygulanmıştır. Zira müslümanları vakıf eseri bırakmaya özendiren çok sayıda Kur’ân âyeti ve Hz. Peygamber’in hadisi bulunmaktadır. Kur’an’da Allahü Tealâ insanlığa hayır babında yapılanların “yarın âhirette” mutlaka yanlarında bulunacağına ve bu hayırların asla karşılıksız kalmayacağına işâret eder: “ve mâ tukaddimû li enfüsiküm min hayrin tecidûhu ‘indellâh!” (Bakara, 110) yani hayır cinsinden her ne yaparsanız yarın hesap günü onların karşılıklarını mutlaka bulacaksınız şeklinde ve bunun devamı mahiyetinde diğer bir âyette: “Hüve hayren ve a’zamu ecren!” (Müzemmil, 20) yani ecir bakımından onun karşılığının çok büyük olacağı açıklanır. Buradaki “a’zamu ecren” yani gerçekleşen bu hayır eyleminin karşılığının beklenenden daha fazla olacağı ifadesine daha bir açıklık getiren âyet ise şöyledir “Men Câ’e bi’l-Haseneti felehû ‘Aşru Emsâlihâ” (En’am, 160) yani Vakıf ve benzeri hayır işlere ahirette mutlaka 10 katı ile karşılık bulacağı şeklindedir. Dolayısıyla hayatta iken yapılan ve vefat sonrası arkada bırakılan bu hayır eserlerinin mutlaka hesaba katılacağı be şekilde belirtilir. Yâsîn suresi 12. âyeti ise <dünyada> yapılanların hesabı görülürken toplumun hayırına arkada bırakılan eserlerin hesap günü dikkate alınacağı belirtilmektedir. Bu kısımda açıklamayı biraz fazlaca uzatmamdaki sebep vakfı tanıtan yazılarda vakıf kelimesinin Kur’an’da bulunmadığı yönündeki ifadeleri olmuştur. Zira lafız olarak olmasa da görüldüğü üzere mânâ olarak birden fazla noktada vakıf kuruluşuna vurgu yapılmış olduğu kesindir.

Toplumun faydası için öngörülen ve âhirette faydası görülecek olan hayırlı işler nedir diye sorulduğunda konuyu biraz daha açıklığa kavuşturan Hz. Peygamber’in şu hadisine bakmak yeterli oluyor. Nitekim bu hadis hemen hemen bütün vakfiyelerin giriş kısmında nakledilerek yerini almıştır. Dünya hayatında hasenât ve seyyiat adı altında yapılan ne kadar iyi ve kötü işler varsa her birinin tek tek kayıt altına alındığı bildirilir, ancak insan oğlunun ölümü ile hesap defterleri kapanır. Defterleri kapanmayan üç kişi vardır ki bunlar bir şekli ile toplumun faydasına iyi işler bırakmış olan kişilerdir. Özet olarak toplumun sürekli faydalanabileceği bir eseri bırakanlara işaret edilmektedir. Bunlardan biri “Sadaka” olarak açıklanan mâlî eser, diğeri “ilmi” bir eser bir diğeri ise yine topluma faydalı olacak hayırlı bir “evlat” olarak açıklanmıştır. Dikkat edilirse bu üç guruptaki sözü edilenler tümü topluma yararlı olan hizmetlerdir. Bir diğer nokta da bu hizmetlerdeki devamlılıktır. Merhûm hocam Prof. Tayyib Gökbilgin Osmanlı Medeniyeti ve Müesseseleri kürsüsünün ve İslâm Araştırmaları Enstitüsü başkanlığı sırasında bizlere vakfı ve müessese olarak Osmanlı Devlet Medeniyeti içindeki önemini anlatırken Arapça harfleri ile bu hadisi tahtaya yazmıştı.

Vakıfla ilgili âyetlere ve nakledilen hadislere bakarsak bütün bunların özeti olarak Vakıf kurumlarının kuruluşlarındaki ana amacın “topluma faydalı olma” olduğunu söyleyebiliriz.

Zâten vakıf sahipleri de düzenledikleri vakfiyelerin girişlerinde bu yazılanlar doğrultusunda ve samimi niyetle bu işe başladıklarını beyan ve ifade etmişlerdir. Gökbilgin hocanın da “vakıf” dersine başlarken naklettiği hadis gerçekten anlatılmak istenen konunun özünü teşkil etmiş ve orada ifadesini bulan “Sadaka-i Cârîye” karşılığında daima “Vakıf” anlaşılmıştır.

Vakfiyelerde sıkça kullanılan bir diğer hadis de “Leyse leke min mâlike illâ mâ ekelte ve efneyte” diye başlayan hadistir.¹¹ Kastedilen manaya göre İnsanoğlu hayatta iken yararlandığı şeyler üçtür: Yedikleri , giydikleri ve verdiği sadakalardır. Bunların ilk ikisi de tüketilmeye ve kaybolmaya mahkumdur. Ancak üçüncüsü tükenmeyip “kalıcı” olması temin edilmiş olan bir hayır eseridir veya hayır yolunda yapılmış olan harcamadır ki onunla bir başkasının ihtiyacı görülmüştür”. Bahsi geçen bu hadisler aşağıda Arapça vakfiyelere örnek olarak vereceğimiz Sultan III. Murad’ın Manisa’da yaptırdığı “Muradiye Külliyesi” vakfiyesinde yer almaktadır. Aynı şekilde yukarıda geçen âyet ve hadislerin yine Vakfiyelerde sık sık kullanılmış oldukları görülür.

1.5. Vakfiyelerin İçeriklerinde Bulunan Bölümler

Vakfiyelerde çoğunlukla Arapça olan “Vakıf” ve “Habs” fiilleri kullanılır ki her ikisi de bir noktada vakıf yapan kişinin kendi öz malından bir kısmını kendi tasarrufu dışına çıkararak ayrı bir yere bloke ettiği manasını taşır. Bu işleme genelde malından ayırmak manasına “ifraz etmek” tabiri kullanılır. Bu durumda bu mal veya paraların vakıflar kurulduğu andan itibaren vakıf sahibi ile bir ilgisi kalmaz. Tasarruf hakkı vakfın kuruluşunda yani ilk anda tayin edilen “mütevelli” yani vakıf yöneticisinin tasarrufuna geçer. Mütevellini vefatı sonrası bu göreve kimlerin getirileceği de açıklanır ve kayıt altına alınır. Bazen mütevelli olarak kayd-ı hayat şartıyla kendisine ve daha sonra da çocukları ve torunlarına bırakılır ve bu şekil düzenlenen vakıflar genelde “Aile vakıfları” olarak tanımlanırlar.

Arşivlerimizde Türkçe düzenlenmiş olan Vakfiyeler yanında bir o kadar da yakın sayıda “Arapça Düzenlenmiş Vakfiyeler” göze çarpar. Bunlar arasında Sultan II. Bayezîd, I. Selim,¹² Sultan III. Murad ve I. Ahmed gibi Padişahlar olduğu gibi Hafız Ahmed Paşa, Bayram Paşa, Çoban Mustafa Paşa, Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa gibi devlet adamları, Sadrazamlar, valiler ve üst düzey komutanlar görülür. Ayrıca Canfedâ Hatun ve Dârüsseade Ağaları gibi Saray çalışanları da bu Arapça vakfiye kurma seferberliğine katılmışlardır. Vakıf kuruluşlarında tüm tasarruf hakkı ellerinde bulunan kimselere “Mütevelli” dendiğini görmüştük. Mütevellilerin de her sene vakfın gelir gider tablolarını yani “vâridât ve masârifât” denilen muhasebe raporlarını kontrol için sundukları üst düzey organlar “Nâzır” adını alırlar. Haremeyn vakıfları denilen vakıflarda bir kısım malın yaptıkları vakıflarda bir miktar ödemenin de Haremeyn’e ve orada görevlendirdiği kimselere ulaştırılmasını talep eden Vakıflar vardır. Bu tür vakıflar da Haremeyn Vakıfları adını almışlardır. Bunlar arasında Arapça olanlar çoktur. Haremeyn

11 Bk. Sahih-i Müslim, Kitâbü'l-Zühd, 3, numara ; 2958.

12 COA. KKd. 3361.

vakıflarının “Nâzır”lık görevini sarayda önemli pozisyonda bulunan “Dârüsseade Ağaları” yüklenmişlerdir. Her sene “İhrâc-ı Sürre” öncesinde yani Sürrenin toparlanması sırasında Haremeyn vakıflarından kesinti yapılan paraların Surreye eklendiği görülür. Bu vakıfların içinde Haremeyn’e tahsisli miktarlar muhasebe kontrolleri sonrasında “Haremeyn” kesintileri yapılarak “Haremeyn Hazinesinde” saklanırlar. Surrenin hareket etmesi öncesinde bunlar ve diğer katkılar (ki bunların içinde Padişahın katkısı da önemli bir yer tutar) bir araya getirilerek o senenin surresini oluştururlar. Surrelere katkıda bulunmak isteyen Fas Sultanı ve diğer İslâm Ülkelerinden para ve hediyeler göndermek isteyenler para ve hediyelerini İstanbul’a ulaştırırlar. Bunların yıllık surreye katılmaları da yine izin dahilinde bir prosedürden geçirilmeleri gerekir. Düzenlemelerin tümü Sarayda yapılır. Altınlar Sarayda bulunan “Darphâne” de “Zer-i Mahbûb” yani saf altın haline getirilirler ve özel keseler içine konulurlardı. Dolayısıyla Haremeyne gönderilen altın paralar ve hediyeler sıradan değil en a’lâsından seçilir ve hazırlanırdı.

Padişah vakıfları için de mütevelliler ve yıllık hesap kontrolleri açısından diğer vakıflar gibi aynı prosedür uygulanırdı. Zira vakıf yapıldıktan sonra onlar da aynı kurallara uymuşlar ve vakfa kaydedilen mallarla ilişkilerini kesmişlerdi. Onların kurduğu vakıflardan ayrılacak Haremeyn hakkı da aynı şekilde “Dârüsseade” Ağası tarafından Sarayda ona bağlı kademelerde kontrol işlemine alınırdı. Ancak bazı usulde bazen değişiklikler görüldüğü olmuştur. Meselâ, İstanbul’da bulunan başta Fatih Sultan Mehmed ve onu takiben Sultan I. Selim (Yavuz) ve Kanûnî Sultan Süleyman vakıflarının hesap incelemeleri Dârüsseade Ağası dışında bir yol takip ettiği görülmüştür. Kayda göre müteveli olarak görülen Seyyid İbrahim ve Mustafa Lebîb Efendiler hazırladıkları yıllık muhasebe raporları vakıf “Nâzır”ları olarak Sadrazama sunmuşlardır.¹³ Ve yine de işaret edilen belge bu hususu aydınlatır.¹⁴ Ancak ne var ki bildiğimiz kadarı ile Haremeyn evkafının Nâzırları prensip olarak genelde Dârüsseade Ağalarıdır. Bu tür belgeler bize Haremeyn Vakıfları Nâzırı olarak Dârüsseade Ağalarının dışında kimseler görülebildiği bilgisini vermiş olur. Nitekim Darüsseade Ağaları, muhasebeleri Sarayda görülen Haremeyn Evkafının Nazırları olmaya devam etmişlerdir. Bu görevlerinin yanında Saray görevlileri arasında üst düzey koordinasyon işleri yine onlardan sorulmuştur. Böylece Dârüsseade Ağaları da Padişaha yakınlıklarını bir avantaj olarak kullanmışlar ve vakıf kurabilme durumuna sahip kişiler arasına katılmışlardır. Darüssede Ağalarından Bosnalı Hasan Ağanın kurmuş olduğu 1056 tarihli ve 26 sayfalık, para vakfı¹⁵ ve benzeri daha birçok vakıflar onların vakıf kurucular arasında bulduklarını gösterirler. Yine Hicrî 1057 tarihli¹⁶ de Sarayda küçük odada görevli Küçük Ahmed Ağa 51 sayfalık mükemmel vakfiyesiyle göz kamaştırır.

Saray görevliler tarafından kurulan diğer vakıflara misâl olarak anılan Canfedâ Kethudâ Hatuna ait Arapça vakfiye de Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinden Kâğıthâne’deki Osmanlı

13 Bk. Hicrî 1196 tarihli belge COA. TS. D. 6812.

14 Sultan I. Selim’in Kadıköy’deki evkafı için bk. Hicrî 965 tarihli ve COA. TS. D. 7324.

15 COA. D. 6995 numaralı.

16 COA. TS. D. 6927.

Arşivi yerleşkesine nakledilen belgeler arasında bulunur.¹⁷ Yine Canfedâ Hatun'a ait İstanbul, Karagümrük evkafı için şu belgeye bakılabilir.¹⁸ Bir az daha ileri tarihli (Hicrî 1101) bir diğer belgede yine aynı konuyu takip etmek mümkün oluyor.¹⁹ Saray Ağalarının vakıf eserleri konusu arasında İstanbul'un mutenâ semtlerinde günümüzde değişik konularda da olsa hizmet vermeye devam eden Cafer Ağa ve Gazanfer Ağa kardeşlerin vakıf eserlerini anmak yerinde olacaktır.²⁰ Son olarak İstanbul Sultanahmed'de ve Amasya'ya bağlı olan Havza'da bugün Samsun'a bağlı) 14 odalı mükemmel bir Medrese vakfeden Firûz Ağa'yı²¹ ve yine Bâbüsseade Ağası Hüsameddin Ağanın Amasya ve Sonisa'daki (Erbaa/Tokat) Cami ve Medresesini²² anmak gerekir. Nitekim Darüsseade Ağaları genelde bu şerefli görev için seçilen en uygun kişiler olmuştur.²³ Belgeden anlaşıldığı üzere bu dînî görev için vekil gönderen Padişah, Sultan I. Ahmed oluyor. Yine Sultan I. Ahmed'in Harem-i Humâyûnunda "Kapı Ağası" meşhur Mustafa Ağa 1. 800.000 akçe vakfetmiş ve bir Dârülhadis ve Çeşme yaptırmıştı. Bu yapılan vakıf ve benzeri Dârüsseade vakıfları bize Saray Ağalarının Padişahlar nezdinde ne derece güvenilir görevliler olduklarına işaret ediyor. Sultan I. Ahmed'in aşağıda göreceğimiz şekli ile Mısır'daki haslarından gelen gelirlerden bir kısmı ile kurduğu vakfında vekil tayin ettiği kişi olarak karşımıza çıkan zat yine Hacı Mustafa Ağa'dır.²⁴ Mustafa Ağa yine Mısır'da Bulak bölgesinde kendisi için de bir vakfiye düzenlemiş olduğunu görüyoruz.

1.6. Valide Sultanlar Vakıfları ve Büyük Haseki Sultan Deşişe Vakfı

Valide sultanlar tarafından yapılan vakıflara bir iki örnek vermek gerekirse en başta Kanûnî Sultan Süleyman'ın hanımına ait olan ve Arşiv kayıtlarında adı "Büyük Haseki Sultan" olarak geçen Hürrem Sultan'ın Haremeyn'de kurmuş olduğu entegre vakıf tesisidir. Entegre ifadesinden kastımız Büyük Haseki sultanın Mekke ve Medine'de kurmuş olduğu "İmârethânelere" ek olarak daha doğrusu tamamlayıcı olarak kurmuş olduğu Mısır'da bulunan "Haslarından" bu imârethânelere "Deşişe" adı altında gönderilmesini şart koştuğu pişmemiş hubûbât nev'inden (pirinç, bulgur, vs.) ve bu malzemelerin imârethânelere ulaştırılması imkânlarını da hazırlamış olmasıdır.²⁵ Böylece birbirine bağlantılı ve birbirini tamamlayan üç kısımlı vakıflar dizisi karşımıza çıkıyor. Aynı vâkıf sahibesinin bu kombine vakıflar sistemine bir örnek de Kudüs'te görülür. Oradaki İmâretine vakfedilen deşişe kayıtları buna işaret eder.²⁶ Söz konusu kuru hubûbât olan "deşişe" develerle Süveyş İskelesine indirilir ve

17 Bk. COA. TS. D. 6938 numaralı, 1017 Hicrî tarihli ve 42 sayfa.

18 Bk. COA. TS. D. 4254 numarada kayıtlı 1078 Hicrî tarihli belge.

19 Bk. COA. TS. de 4521.

20 Bk. COA. EV. VKF. 4/56, tarih, Hicrî, 1017 ve İE. TCT. 25/2690, tarih Hicrî 1141, ayrıca yine TS. D. 3602; TS. D. 3544; TS. D. 5569.

21 Bk. COA.TS.D.6931 ve D. 6987.

22 Bk. COA. TS. D. 5289 ve D. 5309.

23 Bk. COA. TS. D. 6939, Hicrî tarih, 1022.

24 Bk. COA.TS.D. 7004, tarih, 1025/1616.

25 Bk. COA. TS. D. 7232, Tarih Hicrî 956; D. 7234, Tarih, Hicrî 973.

26 Bk. COA.TS.D. 7233, Tarih, Hicrî 1003.

oradan da yine vakfa bağlı olan özel gemilerle Kızıldeniz yolu ile Yenbu' üzerinden Medîne-i Münevvere'ye veya Cidde İskelesi üzerinden yine develerle Mekke-i Mükerrreme'ye ulaştırılırdı.²⁷ Bu belgelerde Mısır'dan gönderilen Değişelerin Süveyş sonrası gemi navlunlarına ödenen miktarlar belirtilmektedir. Görülen duruma göre özel gemilerin müsait olmadığı senelerde ücret karşılığı kiralanan gemilere ödenen "Navlun" miktarları devreye girmektedir. Benzer durumlar yani Yenbu' – Medine arası, Cidde- Mekke arası ve de Mısır'da vakıf arazilerinden Süveyş İskelesine kadar olan bölümde develerle taşıma ücretleri de yine sisteme dahi olarak belgelerde belirtilmektedir.²⁸ Belgelerde gemilerle Haremeyn'e gönderilen Değişe Buğdayları ile ilgili şöyle bir ifade göze çarpar: "Bender-i Süveyşe bi'l-def'a irsâl olunan Haremeyn-i Şerîfeyn Gılâlinin beyânı ka'idesidir". Ayrıca yukarıda bahsi geçen Büyük Haseki Sultan'ın imâret sisteminin Kudüs ayağına şu belgeleri de ekleyebiliriz.²⁹ Yani onun Kudüs'te de aynı sistemde kurulmuş imâretleri ve Mısır'dan oraya tahsis edilmiş "Değişe" buğday vs. kuru gıda maddeleri gönderdiği bilinmektedir (Bu son muhasebe raporunun sunulduğu Nâzırın, yukarıda adı geçen Gazanfer Ağa olduğu kaydedilmektedir).

"Büyük Haseki" Hürrem sultanın İstanbul'da hâlen dimdik ayakta duran ve bulunduğu bölgeye adını veren Fatih İlçesinin Haseki semtinde mükemmel eserleri bulunmaktadır. Cami, Medrese, Dârüşşifâ ve İmâretten oluşan külliyesi günümüzde değişik hizmetlere ev sahipliği yapmakta ancak emîn ve ehil eller emânetinde onun adını ve hayrâtını yaşatmaya devam ediyor. Bu külliye ile ilgili olarak Hicrî 1136 yılı yani Sultan III. Ahmed döneminde yapılan muhasebe kontrolü ve diğer belgeleri ulaşılabilir durumdadır.³⁰ Konu Kanûnî Sultan Süleyman'ın zevcelerine gelmişken Şehzâde Mehmed'in annesi Mâh-i Devrân Sultanın Hicrî 968 tarihli, 11 sayfa halinde şahâne hat ile yazılmış belgeyi³¹ ve yine onunla ilgili aynı yerde diğer belgelere³² işaret etmeden geçmek istemedik.

1.7.1. Hatice Turhan, Kösem Mahpeyker ve Safiye Sultanlar Vakıfları

Diğer bir örnek de Sultan IV. Mehmed'in validesi Hatice Turhan Sultanın Mekke-i Mükerrreme'de bulunan vakıfları ve bu vakıflardaki vazîfe-hârân (yani görevlilerin) adlarının bulunduğu 9 sayfa halindeki okunaklı vakıf defteridir.³³ Valide Turhan Sultanın İstanbul Bahçekapı'daki Cami, Dârülhadis ve Türbesi için vakıflarının 1107 Hicrî tarihli muhasebe defteri için şu belgelere bakılabilir.³⁴ I. Ahmed Validesi Handan Sultan hasları için Hicrî 1014

27 Bk. COA. TS. D. 4974 numaralı, 1058 Hicrî tarihli belge.

28 Bk. Hicrî 1056 tarihli belge COA. TS. D.4824.

29 Bk. COA. TS. 4591, Hicrî 996 ve 1006 tarihli ve COA. TS. D. 7298 numaralı 1002 tarihli ve yine1002-1003 yılları muhasebe raporu için bk. COA. TS. D. 7301.

30 Bk. COA. TS. D. 7243.

31 Bk. COA. TS. D. 4573.

32 Hicrî 964 tarihli 8 sayfalık, D. 4575 numaralı belge ile ve 2 sayfalık, D. 4574 numaralı Hicrî 969 tarihli belgeleri ve D. 1008; D. 1075 ve D. 7245.

33 Bk. COA. TTd. Numara 812, Hicrî tarih 1093.

34 COA. TS. D. 4519 ve COA. TS. D. 4995.

tarhli belgeye³⁵ ve Sultan II. Selim kızı Fatma Sultan evkafının Hicrî 1104 tarhli muhasebe defteri için numaralı belgeler önemlidir.³⁶ Benzer bir vakfiye de Sultan IV. Murad ve Sultan İbrahim'in anneleri olan Kösem Mahpeyker Sultanın kendine özel haslardan İskenderun İskelesi ve Halep Gümrüğü gelirlerini vakıf halinde düzenlediği bilinir.³⁷ Sultan II. Bayezid kendisi ile ilgili olarak Bayezid Camii, Medresesi ve imareti olduğu herkesin malûmu olmakla birlikte kızı Hatice Sultanın da İstanbul, Edirnekapıda bir Cami vakfetmiş olduğu kayıtlarda görülüyor.³⁸ Bu defa D. 7454 numaralı belgede Sultan III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan mescidi evkafı ile ilgili Hicrî 1043 tarhli muhasebe raporunu görüyoruz.³⁹ Safiye Sultan esasında çok büyük hayır sahibi olup her sene Haremeyne gönderilen Surre-i Humâyûna büyük katkılarda bulunanlar arsındadır. Bu hususta benim Safiye Sultanın Haremeynde vakıflarında görev yapan "Vazîfe-hârân" denilen görevlilere Sultan II. Mahmud döneminde Hicrî 1253/M. 1837 yılında gönderilen Surre-i Humâyûna katarak gönderdiği surre defteri ile ilgili yapmış olduğum Arapça neşir, bu konu ile ilgilenen araştırmacılar için faydalı olacağı kanaatindeyim.⁴⁰

1.8. Osmanlı Devleti'nin Medeniyet Anlayışı ve Önceki Dönem Vakıfları

Çoğunluğu Arapça vakfiyeler ve ilgili belgeler arasında dolaştıktan sonra önemli olduğunu sandığım bir noktaya değinmek isterim ki o da genel olarak Osmanlı Devleti Padişahları Sultan I. Selim'in başarılı Mısır Seferi ardından ortadan kaldırılmasına rağmen Memlük Sultanlarının tesis ettikleri vakıflara dokunulmadığı ve hattâ tamir bakım vs. gibi tüm ihtiyaçlarının giderilerek yaşatılmalarına gayret sarf edildiği konusudur. Osmanlı öncesi bu vakıflara kuruldukları günlerdeki gibi aynı şekilde itina edilmiş ve işler durumda olmaları sağlanmıştır. Bunların yaşatılması ile ilgili her türlü bakımlar gayet düzenli olarak yapıldığı Arşiv belgeleri ile sabittir. Herhalde bir devletin Medeniyet göstergesi de bu olsa gerektir. Yani önemli olan sadece kendi dönemlerinde kazandırılan eserler değil kendinden önce insanlığa kazandırılmış olan eserleri de yaşatmaktır. Osmanlı Devleti bu hassasiyeti göstererek kendinden önce Haremeynde Memlük Sultanlarından Kayıtbay, Sultan Gavri ve diğerleri taraflarından kurulmuş olan vakıfların devamlarını temin etmişlerdir.⁴¹ Yine aynı şekilde Hicrî 945 tarhli 2 sayfalık bir muhasebe defterinde Memlük Sultanları Sultan Eşref, Sultan Gavri, Kayıtbay ve Tahir Çakmak Sultanlara ait vakıfların işlerliklerinin aynen devam etmekte oldukları görülüyor.⁴²

Bu önemli konuya bir ilave de Osmanlı Devleti öncesi Anadolu'da bulunan Beyliklere ait vakıf eserlerin vakfiyelerinde yazılı şart-ı vâkıfların aynen uygulamalarına devam edebilmeleri

35 Bk. COA. TS. D. 4365.

36 Bk. COA. TS. D. 4501.

37 Bk. COA. TS. 7289, Hicrî tarih, 1038-1039 yıllarına ait belge.

38 Bk. COA. TS. D. 7294, D. 7307 ve D. 7337 numaralı belgeler.

39 Bk. COA. TS. D. 7454.

40 Bk. Mustafa Bilge, "Defterü'l-Surre el-'Osmâniyye el-Şerîfe 'An Evkâf-i Safiyye Sultan ; 1253", Dârü'l-Usûl el-'İlmiyye, İstanbul, 2016.

41 Bk. Osmanlı döneminde Haremeyn'de bulunan Kayıtbay Evkafı; COA. TS. D. 3446 ve Halep şehrinde bulunan Gavri Evkafı için bk. COA. D. 4332.

42 Bk. COA. TS. D. 4593.

konusudur. Bunlara da bir misalle değinmek istiyoruz. Bu kayıтта Birgi’de Aydınöğlu Mehmed Bey Cami ve görevlileri ile ilgili vakfın kuruluştaki şartlara bağlı olarak çalıştığını belirtilen kayıтта Mehmet Bey ve küçük oğlu olarak İsa Bey’den bahsedilmektedir.⁴³ Hicrî 1044 tarihli diğer bir belgede ise bu defa Aydın Talas’ta Aydınöğlu Gazi İsa Bey vakfı Camileri ile ilgili muhasebe raporu yer alır.⁴⁴ Anadolu’nun her tarafında buna benzer uygulamalar bulunduğu ve bu eserlerin günümüzde bile aynen yaşadıkları görölür. Bütün bu uygulamalar Osmanlı Medeniyetine işaret eden kanıtlar olarak ortadadır.

Nâme-i Humâyûnlar

Osmanlı Devleti özellikle Safevî Devleti ile (1501-1736) birlikte Osmanlı-İran münâsebetleri oldukça çekişmeli seyrettiği bilinmektedir. Yine bilindiği üzere İran’da saltanat başkanlığına Afşar Hanedanında gelen (1736-1794) Nadir Şah döneminde ise Osmanlı-İran siyasi ilişkilerinin oldukça ılımlı ve karşılıklı anlayış içinde geçtiği görölüyor. 1736 yılında İran’da Nadiriyye Devletini kurmayı başarmış olan Nâdir Şah dış siyasetini genişleme üzerine kurmuş ve Hindistan’a doğru geliştirdiği seferlerde azımsanmayacak başarılar elde etmişti. Bu dış siyasetin devamı olarak komşusu Osmanlı Devleti ile batı sınırlarını emniyete alabilmeyi hedeflemişti. Bu uğurda istediği derecede başarıyla sonuçlanmayacak girişimlerde bulundu. İki devlet aralarındaki mezhep farklılıklarını ortadan kaldırabilmek gayesiyle elçiler beraberinde mektuplaşmalar başlattılar ise de aradaki farklılığı aşmak sanıldığı kadar kolay olmadı.

Nadir Şah, devletin sınırlarını doğu yönünde genişletebilmek ve bu arada Basra Körfezinin tamamı üzerinde hâkimiyetini kurabilmek için Batı yönünde İslâm dini açısından dindaşları olan Osmanlı Devleti ile barış içinde kalmayı tercih ediyordu. Nadir Şah bu gaye ile harekete geçerek Mogan Vadisi denilen bölgede devletin ileri gelen ricali ile bir toplantı yaparak onlardan Osmanlı Devleti ile mezhep ihtilafını ortadan kaldırma yönünde girişimlerde bulunmak için yetki aldı. Bu yetkiye dayanarak yazışmalarında Osmanlı Devleti’ne bir teklifte bulundu. Bu teklife göre Caferî mezhebi de dört mezhepten oluşan ehl-i sünnet arasına girecekti. Ona göre aradaki uzaklık tamamen mezhep farklılığından doğmaktaydı ve onun ortadan kaldırılması ile siyasi bir barış ortamına girilmeliydi. Görünürde kendi bu hususta büyük bir fedâkârlığa hazır olduğunu söylüyordu ancak esas önemli fedâkârlık hamlelerini Osmanlı Devleti tarafından bekliyordu. Zira talep ettiği Caferîliğin ehl-i sünnet dâiresi içine kabulü meselesi pek o kadar kolay olmayacaktı. İlk adımda Osmanlı Devleti dinî yetkililerinin bu kabûle sıcak bakmamaları ilerideki adımların da müzâkere edilmesini mümkün kılmadı. Onun inancına göre bu mezhep meselesi aşabililseydi belki de tarihin seyri değişebilirdi. Bu konu maalesef Arşiv yayınındaki önsözde “Nadir Şah bu esnada İran ülkesini Ehl-i Sünnet mezhebine kazandırmış olmanın karşılığında Osmanlı Devletinden bir jest (ve hattâ jestler) beklemekteydi” denilmektedir. Yani İran ülkesinin ehl-i sünnet arasına kabul edilmesi isteniyordu ancak Caferîliğin tanınması

43 Bk. CEO. TS. D. 7330 numaralı ve 1041 tarihli muhasebe raporu.

44 Bk. COA. TS. D. 7410 numaralı belge.

ve kendilerine Ka'bede bir rükün verilmesi yanında daha birçok şartlar öne sürülüyordu. O halde durumu Osmanlı Devletinden bir jest beklemek şeklinde değerlendirmek yanlış olsa gerekliyordu. Zira İran tarafının talebi Caferilikten asla ödün vermeden Ehl-i sünnet mezhepleri arasına girebilme çabasından ibaret kalmıştır. Hal böyle olunca Osmanlı uleması ve Devlet yetkilileri bu işe sıcak bakmadılar. Ca'ferî mezhebinin kabul edilerek 4 mezhepten oluşan Ehl-i Sünnet mezheplerinin arasında 5. bir mezhep olarak tanınması neticesinde Beytullah'ta bu mezhep için de bir rükûn (bölüm) ayrılması ve özel bir "Hac Emirliği" oluşturulması şekli kabul edilemez bulundu.⁴⁵

Sözü edilen yazışmalar bazen Arapça bazen Farsça ve Türkçe olarak sürdürülmüştür. Yazışmalar arasında, konumuzla ilgili olanları yani Arapça kaleme alınmış olanlardan 7 adet mektup göze çarpar. Bunlardan 6'sı İran tarafına gönderilmiş olup sadece bir tanesi Afgan Ahmed Şah tarafına gönderilmiş olan mektuptur. Osmanlı Devleti tarafından gönderilen Arapça mektuplar genelde Şeyhulislâmlar tarafından olup karşılıkları da mevkidaşları olan Molla Ekber tarafından gelmiştir. Mektup sahiplerinden Şeyhulislâm Mehmed Zeynelabidin Efendi (Mehmed Zeynî Efendi olarak da geçiyor) ile Seyyid Mustafa Efendi adları öne çıkarken, İran tarafından İstanbul'a elçi olarak gelen Abdülbakî Han Zengene ve beraberinde Mirza Ebu'l-Kâsım ve İran Molla Ekber'i olarak Müderris Molla Ali Ekber adı görülüyor. Sultan I. Mahmud döneminde Şeyhulislâm olarak adı geçen Mehmed Zeynî Efendi ve İranlı mevkidaşı Molla Ali Ekber'e göndermiş olduğu Arapça mektupta Devlet-i Aliyyenin Nadir Şah dönemi sonrası da aynı dostluk ve güven duygularını sürdürmek konuları üzerinde durulmuştur.⁴⁶

Netice olarak bu yazışmaları okuyanlar kendilerini günümüze kadar süren bir tartışmanın içinde buluyorlar. İran tarafı, varılması muhtemel bir anlaşma için İstanbul'a güvenilen adamlarından olan Abdülbakî Han Zengene ve Osmanlı tarafı da Kesriyeli Hacı Ahmed Paşayı gönderdi ise de Nadir Şahın katli (11 C. Evvel 1160/20 Haziran 1747 gecesi) ile bütün bu planlar daha ciddi bir boyut kazanamadan sona ermiş oldu.⁴⁷

Osmanlı Arşivi neşriyatından bahsi geçen I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları kitabında bulunan son mektup Sultan III. Mustafa tarafından 1176/1762 tarihinde Kandehar'da ikamet etmekte olan Afgan Ahmed Şah tarafına gönderilen "Nâme-i Humâyûn" da Osmanlı Devleti'nin dış siyasette benimsediği "zayıfa kılıç kalkmaz" prensibi şöyle ifade edilmiştir:

"Devlet-i 'Aliyyemizin hazâ'in ve ecnâd-ı u mühimmât ve edevât-ı cihâd cihetlerinden kuvvet-i kâmile sine nazaran zabt u teshîr-i memleket-i İran her ne kadar sehl u âsân ise dahî böyle bir zu'afâ-yı ra'iyet üzerlerine taslît-i leşker ile hânümânların harâb u süzân eylemek münâfi'-i şefkat tab'-ı mülûkânemiz idüğü (olduğundan) ve bu keyfiyet miyânedede müstahkem olan 'uhûd u mevâsikin bilâ mücib nakz u feshini müstelzim olmaktan nâşî muktezâ-yı mürû'etten kat'-ı nazar hareket-i mezbûreye mesâ'-ı şer'î dahî olmadığı (şer'an müsaade bulunmadığı) malumunuz buyurulmak için ifâde-i hakikat-i hâl ve te'kid-i mebâni'-i muhabbet-i

45 Bk. I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, s. 63.

46 Bk. I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, s. 237-240.

47 Bk. "Katli Nâdir Şah", I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, s. 214-6.

hulûs iştimâl siyâkında nâme-i meveddet hüsrevânemiz ısdâr olunmuştur".⁴⁸

Osmanlı Devleti yönetimi gerçekten de bu söylenenleri komşularına karşı dış siyasetinde uygulamıştır. Nâdir Şahın Hicrî 11, C. Evvel, 1160/Milâdî 20, Haziran 1747 tarihinde öldürülmesi sonrasında İran'ın içine düştüğü taht karmaşası günlerinde Osmanlı Devleti bu durumu asla karşı bir harekât için fırsata dönüştürmeyi düşünmedi. Ancak bu olaylar üzerinden çok geçmeden yani yukarıdaki barış mektubunu gönderen Sultan III. Mustafa saltanatının son döneminde 1768-1774 yıllarında Osmanlı-Rus harbinin ortaya çıkması ve harbin doğurduğu sıkıntılı günleri İran tarafı fırsata çevirmişti. O sırada Şah Vekili olarak bilinen İran'ın yeni hâkimi Kerîm Han Zend Osmanlı Devleti toprakları içinde bulunan Basra kentini kuşatarak işgal etti. Basra körfezinin en önemli ticaret merkezi olan bu liman kenti savunmada başarılı olamadı ve bu şehirdeki İran işgali 4 yıl kadar sürdü. Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki bir tarafta karşı komşunun içinden geçmekte olduğu zayıf dönemi düşünerek barışı tercih eden bir Padişah ve daha onun vefatı ve yeni biten harbin yenilgi neticesini fırsata çevirmek isteyen tutum. Bu siyasi mektuplardan bu neticeleri çıkarmak önemlidir. Zira bu nisbeten gizli kalmış olan mektuplaşma, Mahzar ve diğerleri Osmanlı Devleti'nin idârî yapısını ve dış siyâsetini anlamada önemli bilgiler sunar.

Sultan I. Mahmud ile Nadir Şah döneminde İran'la olan bu uzun yazışmalar içinde Arapça olanlar şunlardır.

I) İran'ın tekliflerinden üçünün kabul edilip Ca'feriye mezhebinin beşinci mezhep olarak kabul edilmesinin ve onlara Ka'be'de ayrı bir köşe tahsis edilmesi teklifinin reddi.⁴⁹

II) Nadir Şâhın mektubundaki konuların genel bir müzakerede tartışılması ile ilgili I.Mahmud'un ve Şeyhulislâmın mektupları.⁵⁰

III) Nadir Şahın mektubunda zikredilen konuların İran'da aktedilen toplantıda oybirliği ile kabul edilmiş olduğuna işaretlerle bu tekliflere önem verilmesi ricası.⁵¹

IV) Hudut tesbitlerinde asıl noktanın Osmanlı topraklarının kılıçla kazanılmış yerler olduğu, mîras kalmış topraklar olmadığı ve dolayısıyla bu yerlerin korunması konusunda kat'î kararlığın bilinmesi.⁵²

Bunlar ve benzeri konuların müzâkereleri sırasında karşılıklı te'âtî edilen yazışmalarda Türkçe ve Farsça yanında bazen de Arapçanın kullanıldığı görülür. Bu mektupların ulaşımında çoğunlukla karşılıklı Elçiler kullanılmasının yanında bazen de dönen elçilere verilerek karşı tarafa ulaştırıldığı anlaşılıyor. Bu tür mektuplarda görülen diğer bir konu da Afgan Ahmed Şahın Medine-i Münevvere'de bir Mescid yapma düşüncesine kapılması ve bunun gerçekleşebilmesi için Osmanlı Padişahından izin ve sonrasında da Harem-i Şerîf yakınlarında uygun bir arazinin

48 Bk. "Sultan III. Mustafa'nın Afgan Ahmed Şah'a gönderdiği 1176/1762 tarihli Nâme-i Humâyûn", Sultan I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, s. 241-254.

49 Bk. Mektuplaşmalar, s. 61-6.

50 Bk. Mektuplaşmalar, s.156-8.

51 Bk. Mektuplaşmalar, s.158-9.

52 Bk. Mektuplaşmalar, s.159-161

tahsis edilmesi ricasıdır. Böyle bir projeye uygun bir yer tahsisi konusu Afgan Ahmed Şah tarafından Bağdad'a gönderilen üç elçisi ile Padişaha ulaştırılır. Südde-i Se'âdetde gündeme alınan bu konuya ulemâ ve vezirler istişareleri sonucunda red cevabı verilir. Neticede, dönemin Padişahı III.Mustafa'nın (1171-1187/1757-1774) böylesi bir projenin uygulanmasına olumsuz yönde baktığı, gönderdiği mektubunda şu şekilde açıklanır:

“Şahın (Afgan Şahı Ahmed Şah'ın) arzusu olduğu (olan) Ravza-i Mutahhara'da Cami bina etmek üzere arsa verilmesi <hususuna> iltimas olunmakla (arz ve talep edilmekle) birlikte Peygamberin hicretinden bu yana orada<Medîne-i Münevverede Harem-i Şerif dışında>> mescid inşa <edilmiş> olunmayıp, Medîne dışında inşa olunan mescidlerin de ashâb-ı kirâm zamanında inşa olunan mescidler oldukları; Mescid-i Nebevî'nin yeterli büyüklük ve genişlikte olması hasebiyle Osmanlı ecdâdının orada mescid inşaaşı için irâde çıkarmadıkları ; Gerçek maksad Hz.Peygamberin eşiğine yüz sürmek olduğuna göre, her sene Haremeyn-i Muhteremeyn ahâlisine “Surre” göndermek sûreti ile yardım eriştirilmesi <gönderilen surreye katkıda bulunmak> bu meramın sağlanması için en uygun yol olduğu ve buna ruhsat verileceği.” şekliyle cevap verilir.⁵³

Özetlemek gerekirse verilen bu cevapta böyle bir projenin gerçekleşmesine ve Medine-i Münevvere'de bulunan Harem-i Şerif civarında bir camii yapılmasının uygun olmayacağından ve dolayısıyla böyle proje için herhangi bir arsa tahsis edilemeyeceği bildirilir. Sebep olarak da bundan önceki dönemlerde böyle bir uygulamanın gerçekleşmesi bir yana, hiçbir dönemde düşünülmediği açıklanmıştır. Sultan I. Selim'in Mısır seferi sonrasında Haremeyn idaresinin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmesinden bu yana önceki Padişahlar döneminde “Sadaka-i Rûmiyye” adı ile gönderilen aynî ve nakdî yardımlar I. Selim ve özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde önceki dönemlerde uygulanan “Surre ve Deşîşe” zenginleştirilerek devam edildiğinden bahsedilir. Bu süre zarfında Fas ve diğer İslam ülkeleri Osmanlı Devleti yönetiminin izin ve müsaadesi ile Haremeyn'e bir yardım göndermek istediklerinde buna müsaade edilirdi. Nitekim zaman zaman “Surreye katkı” adı altında yapılan yardımların bölgeye ulaştırıldığı Sultan III. Mustafa'nın mektubunda açıkça belirtilir. Cami projesi için arsa tahsisine müsaade çıkmazken, her sene gönderilmekte olan surreye katkıda bulunabilmenin mümkün olduğu ve buna ruhsat verilebileceği yönünde açıklama yapılır.

Gerçekte olayın aslı da bu görüşü desteklemektedir. Yani Osmanlı Devleti idaresi öncesi Haremeyn'in bağlı olduğu dönemlere bir göz atılırsa, sahabe-i kiramdan sonra gelen ne Emevîler, ne Abbasîler ve ne de Memlûkler döneminde böyle bir teşebbüs kaydedilmediği görülür. Bütün bu gerçekler yanında unutulmasın ki ortada bir de Hz. Peygamber döneminde yaşanmış olan ve “Mescid-i Dirâr” adı ile anılan uygunsuz bir proje bulunmaktadır. Bu olayda Medîneye hicret vaki olduğunda şehre yakın bir yerde Kuba Mescidi kurulmuştu. Bunun arkasından münâfıklar ona yakın bir yerde bir mescid inşa ederek tabiri caizse paralel bir

53 Bk. “III. Mustafa tarafından Afgan Şahı Ahmed Şah'a gönderilen Evâsıt-ı C.Ahire, 1176/28 Aralık-6 Ocak, 1762-3 tarihli mektup”, bk. Mektuplaşmalar, s.250.

mescid kurmaya çalışmışlar ve hattâ Peygamberimizi orada namaz kılmaya davet etmişlerdi. Gayeleri bunun gerçekleşmesini sağlayarak orayı “meşrulaştırmak” olmuştur. Ancak sonradan bunun ardındaki art niyet bu olay üzerine gelen bir âyetle ortaya çıkmış oldu; “Le-Mescidün üssise ‘ale’l-takva”⁵⁴ yani bu âyette anlaşıldığı üzere “Takva” yani Allah’a ibadet ve doğruluk esasına göre kurulmuş olan mescid ifadesi ile gerçek mescidin “Kuba Mescidi” olduğuna işaret ediliyor ve orada namaz kılmanın doğru olacağı söyleniyordu. Ayrıca münafıkların değişik gayelerle kurdukları mescitte namaz kılmanın asla doğru olmadığı şeklinde âyet gelmesi ile böyle bir projenin gerçekleşmesine yol verilmemişti. Nitekim Hz. Peygamberin tercihinin de bu yönde gelişmesi ile Kuba Mescidi tek mescid olarak yaşamaya devam etmişti. Osmanlı Devleti’nin Haremeyne bakışı da bu doğrultuda olmuştur.

Medîne-i Münevvere’de civâr-ı Ravza-i mutahhara-ı Hazret-i Seyyidi’l-enâmda (s.a. v.) cami binası için bir miktar arsa verilmesi konusu da böylece olumsuz yönde bir kararla sona ermiş oluyordu. Ancak hemen bunu takiben Afgan Şahının gönlünü almak için olmalı ki ona Medineye Surre adı altında gönderilen aynı ve nakdî yardımlara katkıda bulunabilme ruhsatı verilebileceği söyleniyor. Bu münasebetle şu noktayı tekrar vurgulamak isterim ki “Surre” denilen olay sadece Haremeyn (Mekke ve Medine) ahâlisine ve oradaki fukarâya gönderilen, sadaka faslından yapılan bir yardım değildir. Haremeyn’in yönetimi ve orada çalışanlara maaş ödemelerini karşılamak hangi devletin sorumluluğunda ise “Surre” gönderme hak ve yetkisinin de yetkisi ona ait olduğu açıktır. Nitekim Mekke Emirleri tayini ve Mekke ve Medine Haremlerinde görevlilerin maaşları, Mekke Emirleri olan Şeriflerin, Kadıların tayin ve azilleri yanında maaş ve tahsisatları ödemeleri önceleri Memlûklülük’e bağlı olduğu gibi bir sonraki dönemde de Osmanlı Devleti’ne bağlı olmuştur. Devlet görevlileri dışında çeşitli Haremeyn (Mekke ve Medine’deki Mescidler ve civarında yaşayan halk) vakıfları yolu ile istenen duaları yapanlara (Duagûy ve çoğulu duâgûyân), namaz sonralarında Kur’an’dan birer cüz okuyanlara (Cüzhân ve çoğulu Cüzhânân), Buhârî-yi şerif ve Mesnevî gibi kitaplardan ders okutanlara azımsanmayacak miktarda paralar gönderilmiştir. Bunlar Topkapı Sarayı içinde bulunan darphânede özel “Surre Altınları” şeklinde tam ayarlı altın (zer-i mahbûb) şekline getirilerek özel keseler içinde Haremeyn’e gönderilirdi. Vakıf sahiplerinin vakfiyelerde “şart-ı vâkıf” bölümlerinde belirttikleri görevleri ifâ edenlere bu ödemeler yapılırdı. Yani kısacası burada “Surre”lerin tümü ile sadaka mahiyetinde Haremeyn fukarasına ulaştırılan paralardan ibaret olmadığı, aksine büyük bir kısmının görev karşılığı ödemeler olduğu anlaşılır. Haremeyn halkı ile ilgili yanlış yakıştırmalar, hoş olmayan ifadeler herkesi ve özellikle şu anda orada yaşayan halkı üzmetten başka gayeye hizmet etmediği açıktır.

Ayrıca “Surre” ilgili eserlerde Osmanlıda surre uygulaması başlangıcı tarihi ile ilgili bilgi verilirken Haremeyn’in yönetim açısından Osmanlı Devleti idaresine bağlandığı tarih olan I. Selim dönemi sonrası başlatılabileceği ifadesinin gerçeğe daha yakın olacağı düşüncesini taşıyorum. Sultan I. Selim ve Kanuni sonrası dönemlerde tedricen çoğaltılan Haremeyne

54 Bk. Tevbe sûresi, âyet; 108

“Surre” ve kuru gıda maddesi desteği şekli olan “Deşîşe” ile ilgili vakıflar ve mütevelliler tarafından hazırlanan onların yıllık muhasebe raporları birlikte ele alındığında işin aslı daha iyi anlaşılmaktadır. Osmanlıda “Surre” operasyonu tarihini başlatmak bu bilgiler ışığında ancak Sultan I. Selim sonrası olup ondan önceleri Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed dönemlerinde ve daha sonraki dönemlerde Haremeyn’e gönderilen maddi yardımların ancak “Surreye Katkı” çerçevesinde değerlendirilmeleri uygun olacaktır düşüncesindeyim.

Arapça Vakfiyelerden Örnekler

Bu kısımda verilmesi gereken çok sayıda Arapça Vakfiye bulunmaktadır. Padişah vakfiyeleri özellikle anılması gerekmele birlikte her seviyede kişilerden vakfiyelerini Arapça olarak düzenlemiş örnekler vardır. Bunlar arasından seçilen bazı örnekler şunlardır. I) Sultan III. Murad’ın Manisa’da bulunan “Muradiye Külliyesi”, II) Sultan I. Ahmed’in Mısır’da düzenlenmiş olan “Hac Yolları” vakfiyesi ve III) Canfedâ Hâtuna ait olan ve yine “Hac Yolları” ile ilgili olan Arapça vakfiyesi.

1. Sultan III. Murad ve Manisa’daki Arapça Vakfiyesi:

COA. TS. D. 6947 numaralı olup bu numara altında üç vakfiye bulunmaktadır.⁵⁵ Birincisi “Asıl” veya bazen de “Evvel” olarak geçer. Diğer ikisi de daha sonraki tarihlerde yapılmış olan “Ek” vakfiyelerdir. Nitekim tescil tarihleri de değişiktir.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlıların Şehzâdelerini gönderdiği birkaç Sancaktan biri olan Manisa, Trabzon ve Amasya yanında şehzâdeler şehri olarak anılmıştır. Bu şehirler bir noktada şehzâdelerin, hanedan akrabaları ve hizmet ahalisinin yerleşimleri ile şehirleşmede mesafe kaydetmiş ve çevrelerinde birer yerleşme alanının oluştuğu merkezlere dönüşmüştür. Sultan III. Murad’ın (saltanat yılları; 982-1003/1574-1595) şehzâdelik hayatını geçirdiği şehirde gelişen vakıf eserler kurma faaliyetlerine kendisinin yanında babaannesi yani II. Selim’in annesi olan Hafsa Sultan da inşa ettirdiği Sultaniye Külliyesi beraberinde daha birçok kişinin katıldıklarını görüyoruz. Esasında bu şehzâdeleri Sancağa gönderme olayı şehirlerin nüfus ve ona bağlı olarak kültür ve ticaret açılarından gelişme kaydetmelerine olumlu etkide bulunmuştur. Ancak XVII. yüzyılda bu “Sancağa Çıkma” usûlüne son verilmesi ile bu şehirler eski önemlerini kısmen de olsa kaybettiler. Dolayısıyla bu gelişmeye bağlı olarak vakıf eserlerin sayıları da gittikçe azaldı. Sancağa çıkma olayı Manisa’da kültür ve ticârî hareketliliğin artması ile birlikte şehirleşmeyi hızlandırmış ve Saruhan Beyliğinin merkezi olma vasfının Osmanlı damgasının vurulmasına vesile olmuştur. Diğer yönden Sancak olayı Beylik yönetimlerinin sona ermesi neticesinde genişleyen Osmanlı idaresini pekiştirmiş ve sınırlarını korumuştur.⁵⁶

Burada bahsedeceğimiz Sultan III. Murad’ın yaptırdığı “Muradiye Külliyesi” 991-994/1583-1586 yılları arasında inşa edildiği söylenir⁵⁷ ancak Manisa kültür tarihi için çok değerli

55 COA. TS. D. 6947.

56 Manisa’da nüfus hareketliliği için bk. Feridun Emecen, Manisa, TDVİA, s. 579-582 arası, c. 27, Ankara, 2003.

57 Bk. Enis Karakaya “Manisa Mimârî”, TDVİA, c. 27, Ankara, 2003. s. 584.

olan bu eserin elimizdeki vakfiye tarihleri ile örtüşmez. Elimizdeki üç vakfiyeden her biri Sultan III. Murad tarafından düzenlenmiş vakfiyelerdir. Ana vakfiye Hicrî Rebiu'l-evvel başları 984/ Milâdî 1576 tarihli olarak, İkinci (ek) vakfiye Hicrî 988 Şaban başları/1580 tarihli, Üçüncü (ek) vakfiye ise tarihsiz olup, değişik bulgular üzerinden yaptığımız tespitlere göre 1595 tarihlidir.⁵⁸ Son kısım ek vakfiye ile külliye tamamlanmış olduğu kabul edilirse onun tarihi de Sultan III. Murad'ın vefatı tarihine denk düşer (krş.982-1003/974-1595) Külliye içinde Mescid, Medrese, Misafirhâne, Hankâh, Tabhâne bulunduğunu bu üç vakfiyenin sonucundan anlıyoruz.

Sultan III. Murad'ın Manisa'daki "Muradiye Külliyesi" ile ilgili 3 adet aynı Arşiv numarasını taşıyan Arapça vakfiyeler⁵⁹ üzerinde duracağız:

1.1. Birinci vakfiye veya Evvel Vakfiye olarak anılan vakfiye sureti:⁶⁰

"Sûret-i Vakfiye-i Merhûm Sultân Murâd Hân" asıl vakfiyenin sûretidir ve yukarıda verilen numara şu anda Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde, Kâğıthâne yerleşkesinde bulunan numaradır. Önceleri Başbakanlığa bağlı olarak bilinen Osmanlı Arşivi Cumhurbaşkanlığına bağlanması ile kodlama (BOA) iken (COA) şekline dönüşmüştür. Bu bakımdan bu malaşedeki belgeleri yeni kodlama ile (COA) olarak tanımladık. Vakfiye Cilt kapağı dışında 28x2 yani 56 sayfadır. Son sayfada vakfiye düzenleme tarihi olarak Evâ'il-i şehri Rebî'u'l-Evvel 984/ Haziran, 1576 tarihi görülmüyor.

Başlangıcında (Her iş Allahın adı ile başlar ve tamamlanır!) sözü vardır. Sağ tarafta Manisa kadısının mühürlü yazısı ile şöyledir: "Hâzâ'l-Fer'u'l-Cemîl menkûlün 'an il-Asli'l-Asîl, el-Muvakka' bi-Tevkî'il-Molla el-Fâzıl, el-Fâsıl beyne'l-Hakkı ve'l-Bâtıl Mehmed Efendî b. Mustafa, el-Kâdî vakte izin bi'l-'Askeri'l-Mansûr Fî-Vilâyeti Rum-İli el-Ma'mûre". Yani bu nüshanın asıl nüshadan nakledilmiş olduğu (yani Sûret olduğu) bilgisi dönemin Rumeli Kazaskeri Mehmed Efendi b. Mustafa tarafından bildiriliyor. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde Sadrazam meşhur Sokollu Mehmed Paşa'dır.

Vakfiyede 2-12 a-b sayfaları arasında vakıfla ilgili olan çok miktarda âyet ve hadisler yazılıdır. Sayfa 12-17 arasında vakıf sahibi dönemin Padişahı Sultan III. Murad b. II. Selim'in adı, sıfatları ve hakkında çeşitli methiyeler görülmüyor. Padişahın sıfatları arasında (Mâlikü'l-İmâmeti'l-Uzmâ), (Hâmî Bilâdî'l-Ehli'l-Îmân) ve (Mâhî Âsârî'l-Küfr-i ve'l-Tuğyân) yani büyük önder, İslâm Ülkelerinin koruyucusu, inançsızların ve azgınların amansız düşmanı olmak gibi sıfatlar bulunur. Sayfa 17'de Padişahın Manisa'da kurduğu Cami ve vakfın gelir kaynaklarından genelde Saruhan livasında bulunan Marmara kazasında, İzmir Kazasına bağlı Çeşme ve Nif kazasında (1924 sonrası Kemalpaşa) bulunan Halil Beyli gibi köylerin adı geçer. Daha sonra vakfın kuruluşu sırasında tayin edilmesi gerekli olan "Mütevelli" yani vakıf yöneticisinin Hacı Lütfullah olarak belirlendiğini görürüz. Camide görev yapması mutad olan İmam, Hatip, Müezzin ve kayyum yanında temizlik ve kandilleri yakma görevleri açıklandıktan

58 Bk. Enis Karakaya "Manisa Mimârî", TDVİA, c, 27, Ankara, 2003. s. 584.

59 Bk. COA. TS. D. 6947.

60 Bk. COA. TS. D. 6947.

sonra Kur'ân-ı Kerîm okuyacak ve indirilen hatimler sonrasında dua edeceklerin görev şekilleri belirtilir. 20-24 sayfaları arasında camide görev yapacak olanların alacakları ücretler tek tek ve günlük hesabı ile açıklanır.

Birinci vakfiyenin devamında (sh. 24 ve sonrası) Cami yanında yer alan bir “İmâret” ten bahsedilir. Burada ahçının vasıfları kısmında arzu edilen yemekleri güzel ve mükemmel pişirmeye gayret edecek kişi olarak, yiyeceklerin saklandığı kiler memurları açıklanan bu kısımda ahçı başının (Şeyhu'l-Ta'âm) 6 dirhem günlük ücret alacağı ve günde sabah-akşam olmak üzere iki öğün yemek pişirmesi öngörülmüştür. Kiler memuruna 2 dirhem verilirken vekilharç olan kişi 3 dirhem alacaktır. Bütün bu adı geçen yer tariflerinde 16. yüzyılın sonrasında Manisa'dan Kasaba, İzmir'den Kaza olarak bahsedilmesi bize o dönem idârî birimlerin durumları hakkında bilgi verir. Son bir konu “Milâdü'l-Nebî” diye geçen Mevlid-i Nebî okutulmasıdır. Esasen kayıtlar bunu doğru şekli ile Hz. peygamberin doğum kutlamaları olarak “Milâdü'l-Nebî”, Hz. Peygamberin Mekke'de bulunan doğduğu ev karşılığı olarak da “Mevlid-i Nebî” şekli ile kullanmışlardır. Ancak ama her nedense sonradan dilimize değişik şekli ile girmiş ve “Mevlid-i Nebî” denilince Hz. Peygamber'in doğumu anlaşılır olmuştur. Bu kutlamalar (min Mu'azzamât-ı Şe'â'iril-İslâm) yani İslam'ın en görkemli kutlamaları olarak nitelendirilmiş ve her yıl Rebî'ul-Evvel ayında yapılacak olan bu okumaları dinleyenlere Gülsuyu, Güzel kokular, yemek ve arkasından Aşûre sunulması teklif edilerek bunlar için yüksek tahsisâtler öngörülmüştür.

1. 2. Sultan III. Murad'ın Manisa'da kurduğu Külliyesi için Arapça düzenlediği İkinci Vakfiyesi:⁶¹

Bu konuya evvelâ bu ikinci vakfiyenin tarihini belirterek girmek yerinde olacaktır. Zira tarihler dışında birinci vakfiye ile ikincisi aralarında büyük bir farklılık arz etmezler. Birinci vakfiyenin tarihi Hicrî 984/M. 1576 iken bu ikinci vakfiyenin tarihini ondan 4 yıl sonra yani Hicrî Evâ'il-i Şaban, 988/M. Eylül, 1580 olarak karşımıza çıkıyor. Bunun dışında vakıf sahibi yine Sultan III. Murad ve de Vakıf yeri yine Manisa'dır, ancak bu dönemde Sadrazam olarak Koca Sinan Paşa görevdedir. Vakfiye numarası ve bulunduğu yer yine aynıdır.⁶² Hacim olarak sadece 8x2 yani 16 sayfadan oluşan Vakfiyede kısa bir girişten sonra sayfa (3b) de Padişahın bu gibi ikinci bir vakfiye düzenleme sebebi şu şekilde izaha çalışılır; (Lemmâ Erâde En Yütemmime mesâliha Mescidihi ve Yükemmile Merâsime Câmî'ihî 'l-Ma'mûr Fî Medîneti Manisa) yani Manisa'da kurduğu mescidinin eksiklerini tamamlamak üzere bu yeni vakfiyeyi hazırladı. Gerçekten de Padişah bu vakfiye ile bir takım yeni gelir kaynakları ekleyerek vakfını zenginleştirdiği görülür. Meselâ yine Saruhan Livasına bağlı Marmara kazasında olmak üzere bir önceki birinci vakfiyede olmayan birtakım yeni köyler eklendiği görülür. Adları verilen bu 4 köy “Kötürlü”, “Bey Obası”, “Yortan” ve “Taalculu” köyleridir. Daha sonra Akhisar kazasına

61 Bk. COA. TS. D. 6947 / Ek-1.

62 Bk. COA. TS. D. 6947.

bağlı olan “Kördek” ve yine “İlıca” nahiyesine bağlı olan “Melekli” köyü ve yine “Demirci” kazasına bağlı “Amedlice” köyü görünür. Bu yerler daha sonra ana vakfiyeye eklenmeleri dolayısıyla (el-Emlâk el-Mevkûfe el Mülhaka) yani mülhak Emlâk olarak adlandırılmışlardır. Böylece birinci “ana vakfiye” gelir açısından bir miktar daha zengin duruma gelecektir. Bu arada bu ikinci vakfiyede “Mütevelli” yani yönetici olarak yeni bir ismin atandığını görüyoruz. Bu zat sayfa “5b” de görüldüğü üzere “Nasuh Beydir”. Bu dönemde güçlü vezir adı olarak “Siyavuş Paşa b. Abdürrahim” adı geçmektedir. Bu kişinin Padişahın çok güvendiği bir kimse olması hasebiyle vakıf mütevellisi olan Nasuh Paşanın bir üstünde ve muhtemelen vakfın Nazırı pozisyonundadır

1.3. Sultan III. Murad’ın Manisa’daki Külliyesi ile İlgili Arapça Olarak Düzenlediği Üçüncü Vakfiyesi⁶³

Bu vakfiye de evvelki iki vakfiye (yani Asıl vakfiye ve Birinci ek) gibi aynı mekânda ve aynı numarada bulunuyor. Hacim olarak 11 sayfadan müteşekkil olan bu vakfiye de yine Manisa’daki “Muradiye Külliyesi” Vakfının eksik kalan tarafları ile ilgilidir. Ancak vakfiyenin (3b) sayfasında görüldüğü üzere vakfiyenin tasdiki Sultan III.Murad’ın oğlu Sultan III. Mehmed döneminde yani onun Osmanlı tahtına cülûsu sonrası gerçekleşmiştir. Ancak bu üçüncü vakfiyenin sonunda tarih görülmüyor. (Sayfa 10’a) da vakfiyenin nihâî işlemlerinin vekil olarak Sadrazam İbrahim Paşa döneminde bitirilmiş olması bize bir ipucu veriyor zira İbrahim Paşa 1004-1005/ yılları arasında birinci defa Sadrazam bulunduğu bilgisine dayanarak bu üçüncü vakfiyenin 1004/1596 yılı içinde olduğunu söyleyebiliriz. Sultan III. Murad vefatı (6. 5. 1003) ve oğlu Mehmed’in III. Mehmed adıyla Padişah oluşu tarihi 16. 5. 1003 /27. 1. 1595 olduğuna göre adı yazılan İbrahim Paşa’nın 1. sadareti de bir sene sonra yani 1004/1596 başlayıp sadece 6 ay sürdüğüne göre üçüncü vakfiyenin tarihi 1596 yılı içinde bir tarih olmalıdır ki bu da bize ikinci vakfiye ile aralarında 16 sene gibi bir fark olmuş olduğunu gösteriyor. Yani bu 16 sene içinde Külliye Cami ve imaret dışında birçok eklemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Vakfiyenin içeriğine baktığımızda “Muradiye Külliyesine” bu dönemde yapılan ekleri açıkça görmemiz mümkün oluyor. Damat İbrahim Paşa olarak anılan Sadrazam İbrahim Paşa’nın babasının adının Abdurrahîm olması ailenin mühtedi olduğuna işaret etmektedir.

İncelediğimiz üçüncü vakfiye (ek-2) girişte aynı birinci asıl vakfiye gibi aynı kelimelerle başlar: “Bismihî yesteftihu küllü emrin ve yahtetimu!” yani her iş onun ismi ile başlar ve biter! Bismelenin değişik bir versiyonu şeklinde yazılmış olan bu satır sonrası uzunca benzer ifadelerle ve dualarla devam eder. Sayfa (2b) de uzun uzun methiyeler dizilmiş olan Hz. Peygamber’i “Ebu’l-Kasım Muhammed el-Mustafa min nesl-i ‘Adnan” şekli ile tanımlar. Vakıf sahibi olarak sayfa (3a) da Sultan Murad b. Sultan Selîm b. Sultan Süleyman Han adı görülür.

İlk konu olarak sayfa (3b) de Caminin tamamlanması konusu ile karşılaşıyoruz. Orada kullanılan ifade “İtmâmu Mesâlihi’l-Cami” dir. Bu ifade bize Caminin eklerinin tamamlanmış

63 Bk. COA. TS. D. 6947 / Ek-2.

olduğunu bildiriyor. İkinci konu Medrese ve hemen ardında Tabhâne ve İmâret gelmektedir. Medrese ise bildirildiği üzere 19 odalı ve dershâneli bir medresedir. Bunların hemen yakılarında İmaret bulunmaktadır. Bunların (el-Vakfiyye el-Evveliyeye) diye tanımlanan birinci asıl vakfiyeye eklendiğinden bahsedilir. Yine aynı sayfada (3b) Osmanlı tahtında yeni Cülûs olduğu, vefat eden Sultan Murad yerine oğlu Sultan Mehmed Hanın geçtiği ve vakfa yeni tayin edilen “Mütevelli” nin onay için rikâb-ı Humâyûna arz edildiği bildirilir. Sayfa (4a-b) de vakfa kazandırılan yeni gayr-i menkullerin sıralanması sonrasında “Vakıf Nazırının” Gazanfer Ağa olduğu bildirilir. Gazanfer Ağayı İstanbul’da Ayasofya kurbünde yani yakınında Medrese vakfı olan Cafer Ağanın kardeşi olarak tanıyoruz. Sayfa (4b) Medreseye Müderris olacak olan âlim kişinin (Ma’kûlât ve Menkûlât) diye tanımlanabilecek olan “Akli ve Nakli ” ilimlere vâkıf bir kimse olması şart koşulmakta olup ona günde 70 dirhem ödeme yapılacağından bahsedilir (5a). Seçilen 19 öğrenci yatılı olacak ve her biri günde 2 dirhem dışında yemek parası olarak ilave 4 dirhem alacaktır. Derslere çalışmak, kaidelere riayet etmek ve israftan kaçınmak öğrencinin dikkat etmesi gereken hususlardır. Vakfa “Mütevelli” olarak tayin edilen kişi Dergâh-ı Âli kapıcı Çavuşlarından Cafer Çavuş’tur. Bu zât belki de yukarıda “Nazır” olarak adı geçen Gazanfer Ağanın kardeşidir. Nitekim mütevelliye çok geniş haklar verilmekte ve tespit edilen maaşı da günlük 50 dirhem civarında görülmektedir.⁶⁴

Üçüncü Vakfiyenin sonlarına doğru “Hankâh” (zikir odasında) bulunan şeyhlere Kiske denilen cübbeleri için 500 dirhem ayrılırken Tekkedeki sofı dervişler de unutulmaz ve onlar için de yılda bir defa olmak üzere Kiske bahası olarak 100 dirhem ayrılır. Diğer bir konu da gelirleri takip eden ve özellikle vakıf arazilerden gelen “Çeltik” mahsulatının hesabını takip eden Kâtiplere 10 ar dirhem verilecek olmasıdır. Ayrıca yine 10 dirhem de ekmek fırınında çalışan (Ser Habbâzîn) ekmek baş ustalarına olmak üzere iki ustadan her birine günlük 5 er dirhem verilmesi öngörülmüştür.⁶⁵ Tabi olarak fırında çalışan “Un eleyenler ve Mayacılar” da vakıftan nasiplerini aldılar. Pişirilen ekmeklerden Cami görevlilerine, imârete gelerek kalanlara ekmek tahsisatları yapılması âdettendi. Unutulmayan bir diğer konu da Tabhâne, Hankâh ve Cami hasırları olmuştur. Ayrıca bu mekânlara misafir gelmesi halinde onlara da ayrılan tahsisat gereği geldiklerinde 40 dirhem bal ve bir ekmek ve yemek vakti ise sabah ve akşam pişen yemekten pay verilirdi. Bazen de zerde-pilav pişirilir ve dağıtım yapılırdı. Eskilerde otel konsepti olmadığı düşünülürse bu gibi ikramların şehirler arası halk ziyaretlerini kolaylaştırmaları bakımından çok değerli ikramlar olduğu anlaşılır.⁶⁶ Vakfiyenin sonunda dönemin Sadrazamı Damat İbrahim Paşa’ya dualar edilerek Sultan III. Murad’ın üç aşama şeklinde kurmaya muvaffak olduğu “Muradiye Külliyesi”nin üçüncü kısmı da tamamlanmış oldu. Netice olarak bu üçüncü vakfiye sanki daha çok Medrese ve Hankâh ile ilgili gibi görünüyor. Vâkıfın büyük dedesi Sultan II. Bayezid de İstanbul’da önce Camisini daha sonra da Medresesini yaptırdığını biliyoruz. Hattâ Medrese için Arapça olarak hazırlanmış ayrı bir vakfiyesi olduğu da bilinir.

64 Bk. s. 5a-b.

65 Bk. sayfa 6 a-b.

66 Bk. syfa 8 a-b.

Sultan III. Murad bunun dışında Haremeyn dahil birçok yerde vakıfları vardı.⁶⁷ Dedesi Sultan Kanûnî Sultan Süleyman'ın Bozcaada Camiine ek vakfiyesi⁶⁸, Muradiye Külliyesi vakfı gelirlerinden Marmara kazasında bulunan arazi⁶⁹ ve daha birçok vakıf Sultan III. Murad tarafından yapılan vakıflar arasında görülür.

2. Sultan I. Ahmed'in "Hac Yolları" ile ilgili 1025/1616 tarihli Arapça Vakfiyesi:⁷⁰

Burada konu edilen vakfiye Sultan I. Ahmed tarafından Hac Yolları için Mısır'da vekâlet yolu ile tesis edilmiş olan Arapça bir vakfiyesidir. (3 Şevval, 1025/15 Ekim, 1616) tarihli vakfiye orijinal şekli ile 63 sayfa olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde (COA) verilen numarada bulunuyor. Bu vakfiyenin gelir getirici kaynakları olarak görülen gayr-i menkul araziler Mısırda padişah hassı denilen özel mülkünden bir kısmının vakfa çevrilmesi şeklinde oluşmuştur. Kahire'de şer'î mahkemede tescil edilen bu vakfiye Sultan I. Ahmed'in vefat tarihinden (1026/1617) bir yıl önce yani (1025/1616) yılında tamamlanmıştır. Diğer bir deyişle İstanbul'da Sultanahmed Camiinin açılışından bir yıl önce Padişahın adına vekâlet yolu tüm vakıf işlemlerini tamamlayan Dârüssede Ağası olan Hacı Mustafa Ağanın da kendi adına vakfiyeleri olduğu bilinir.⁷¹ Bu zat Mısır muhafızı vezir Mehmed Paşa zamanında emvâl-i divâniyye nâzırı ve defterdâr olup Hacı namı ile maruf ve İstanbul'da Dârüssede Ağası olan bu zat Padişahın Mısır'daki vakıf tescilini üstlendi. Hacı Mustafa Ağa Mısır'da görevde bulunduğu dönemde Padişahın mülkiyetinde olan yerleri iyi bilmesi dolayısıyla onun bu emrini güzel bir şekilde yerine getirdi. Mısır'da Bulak mevkiinde Şeyh Ömer Elbistânî ve oğlu Şeyh Mahmûd Efendi vakıfları mallarından sınırları ve ölçümleri detaylı bir şekilde yazılı arazi, eski binalar, hormalık, sidre denilen ağaçları kısmen satın alınarak ve kısmen "istibdâl" denilen değişimlerle ortaya muntazam bir gelir kaynağı olacak yer çıkarmayı başardı. Bu işlerde kendisi Padişahın vekili olmakla o da kendine Mısır'da Mehmed Efendiyi kendine vekil tuttu. Ancak bütün bu gelişmeler yani satın alım yolu ve değişim yolu ile toplanıp Padişahın kendi haslarından ayırdığı yerlere katılarak toplu bir vakıf arazisi, emval ve akarları oluşturulması işlemleri Padişah tarafından görevlendirilen vezir Ahmed Paşanın tasdiği ile tamamlandı.⁷² Nil nehri kenarında Şeyh Celâleddîn vakfı akarından sınırları bilinen emlak ve akar bahsi geçen sistemle vakıf arazisine katıldı. Hacı Mustafa Ağanın Mısırda iken görev yaptığı "defterdârlık"ona bu hususta geniş bilgi ve yetkiler kazandırmıştı. Böylece Mısır'ın, Bulak, Mansûre, Bâhire, Kalyûbiyye, Şarkıyye gibi bölgelere bağlı Ebû Kebîr, Benî Hilâl, Minye, Hufne ve Tahla'l-'Arab gibi köyler tümü ile vakfa bağlandı.⁷³ Bu konu hakkında yapmış olduğum neşriyatlar vardır.^{74, 75}

67 Bk. COA. TS. D. 1345.

68 Bk. COA. TS. D. 7435.

69 Bk. COA. A. DFE. d. 295.

70 Bk. COA. TS. D. 7004.

71 Bk. TS. D. 7046, tarih 1024/1615 ve TS. D. 6952.

72 Bk. Vakfiye metni, s. 42.

73 Bk. Vakfiye metni, s. 26-40 arası sayılan köyler.

74 M.L. Bilge, "el-Evkâf el-Hayriyye li'lSultân el-'Osmânî ; Ahmed el-Evvel fi 1025 el-Hicri " Merkez Târih li Mekke el-Mükerreme.

75 M.L. Bilge, "Sultan I. Ahmed Han'a ait Haremeynle İlgili Arapça bir Vakfiye" İslâm Tetkikleri Dergisi, 10/1 (Mart 2020), s. 66-101, İstanbul University Press.

3.1. Vakfiyenin İçeriği

Sultan I. Ahmed'in nesih hatla yazılmış olan Arapça vakfiyesinin ilk kısmında tezhibli bir "Besmele-i Şerîfe" görülüyor ve sonra girişte Allaha yakarış "Mâ 'Abednâke Hakka 'İbâdetike" ve "Mâ 'Arefnâke Hakka Ma'rifetike" dedikten sonra Padişah methediliyor. Peygamberimiz Hz. Muhammed "Rasûl", "Ümmî", "Şerîf", "Afîf" sıfatları ve methiyelere devamla "İmâmü'l-Kibleteyn" ve "Hâtemü'l-Enbiyâ" dedikten sonra Sahabe-i Kirâmın İslâmiyet uğrunda yaptıkları mücadelelere geçiyor. 12. sayfadan başlayarak tekrar Padişah I Ahmed'in yaptığı güzel işleri ve Allah yolunda içinde bulunduğu cihâd gayretini dile getiriyor ve şöyle diyor; "el-Mütevekkil 'Alellâh fi Cemî'-i Umûrihi" bütün işlerinde Allahın desteğini arar ve özellikle "Husûsan fi Emri'l-Gazvi ve'l-Cihâd" cihadda. Kiminle cihâd ve mücâdelenin cevabı olarak da "Ma'a Ehli'l-Küfri ve'l-İlhâd" küfür ehli ile yapılan mücadelede Allahın yardımına sığınan kimse olduğu ifade edilir. Sonra tekrar dönülerek babası Sultan (III.) Mehmed ve dedesi Sultan (III.) Murad Hanı hayırla ve rahmetle anılıyor (s. 13). Adaletle bağlılığı "Basata basta'l-'Adli" şekliyle, fakir fukaranın ihtiyaçları ile yakından ilgilenmesi anlatılıyor.

Sayfa (13'de) vakıf sahibi Padişahın adının açık olarak yazıldığını görebiliyoruz. "el-Sultân Ahmed Hân İbni'l-Sultân Mehmed Hân el-Gâzî İbni'l-Sultân Murâd Hân". I. Ahmed'in babası III. Mehmed ve onun da babası III. Murad olduğu anıldıktan hemen sonra bir dizi şiirle Sultan I. Ahmed'e methiyeler göze çarpıyor. Vakfiyeden aldığımız en önemli bilgilerden biri sayfa 20 de onun döneminde Mekke'de, Ka'be ve çevresinde yapılan düzenlemelerdir. Bunların başında Altın oluk dediğimiz "Mizâbü'l-Rahme" nin ve Minber'in yenilenmesi, çatlayan duvarlarının "Nıtak" yani demir kuşaklarla güçlendirilmesi konuları geliyor.

3. 2. Nıtâk Nedir?

Nıtak kelimesinin Türkçede karşılığı kuşak manasına geliyor. Ancak burada kullanıldığı özel manaya göre yapı güçlendirilmesinde kullanılan demir kuşak anlamındadır. Nıtak adı verilen bu demir kuşaklarla yapıları güçlendirme olayı Osmanlı mimârisinde sık görülen bir olaydır. Özellikle deprem sonralarında hasar gören binalara yapılacak tamirat öncesinde çıkarılan "Keşif" defterlerinde bu sisteme sık sık rastlanır. Nitekim semte adını vermiş olan Çemberlitaş Bizanstan kalma bir yapı olmakla birlikte Osmanlının geliştirdiği restorasyon tekniği ile günümüze kadar hayatiyetini bu yapı güçlendirme sisteminin uygulanması ile sürdürebilmiştir. Bu güçlendirmenin bazen Ayasofya camiinde uygulandığı gibi güçlendirme duvarları ile de yapılmıştır. Çemberlitaş vakfiyelerde geçtiği şekliyle burası "Dikilitaş" olarak bilinirken bu demir çemberle güçlendirme sonrasında "Çemberlitaş" adını almış ve bu isim günümüze kadar ulaşmıştır. Üstünde Kostantin'in bir heykeli olduğu söylenen bu tarihi yapı bu şekilde mükemmel bir şekilde korunmuştur. Benzer bir örnek de Fatih ilçesinde "Kızıtaşında" yapılmış olan uygulamada kendini gösterir.

Bu hizmetler sayesinde Sultan I. Ahmed'in adı Mekke tarihine altın harflerle yazılmıştır. Mekke'ye yapılan bu hizmetler arasında en az onlar kadar ve hattâ daha da üstün sayılabilecek

hizmetler büyük dedesi Kanûnî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı Mekke'ye Arafat üzerinden su ulaştırılması (su isâle hattı projesi) projesidir. Arafatta yeni su kaynakları bulunması yanında mevcut “Zübeyde” su yolunda tıkanan kanalların temizlenmesi çalışmaları da yapılmıştır. Bir de Vakfiyede temas edilmemiş olan Zemzem kuyusunun ağız tarafına demir bilezik yapıldığı konusu ve tavaf mekânları ile sa'y mekânlarının düzenlenmesi konuları var ki bunların tafsilatlı olarak Mekke Tarihi üzerinde yazılmış olan eserlerde ele alındıklarını görüyoruz. Bu hususta söz konusu restorasyonlar döneminde Mekke'de kaleme alınmış olan meşhur âlim Nehrevâlî'nin “el-Î'lâm bi-A'lâmi Beytillâhi'l-Harâm, Matba'atü'l-Âmire el-'Osmâniyye,Kahire ,1303 ve yine bu olaylara yakın dönemde kaleme alınmış olan Sincârî'nin “Menâihü'l-Kerem bi- Ahbâr-i Mekke ve'l-Harem” adlı eserleridir. Ali Sincârî'nin bu eseri dr. Mâcide Faysal Zekeriyya tarafından neşre hazırlanarak basılmış olup⁷⁶ bu eserin yazma bir nüshası da İstanbul'da Topkapı Saray Müzesi Kütüphânesinde AY 6086 numarada bulunmaktadır. Bütün bu yazma ve matbu eserler yanında Arşiv belgelerinde bulunan tamamlayıcı kayıtlar bilgilerimizi genişletirler.

Mekke-i Mükerreremeye yapılan bu hizmetler yanında Medîne-i Münevver'e de yapılan düzenlemeler de Vakfiyede yer alıyor. Önemli hizmetler arasında Mısır'dan yola çıkan hacı adaylarının yolda rahat emeleri için su ve dinlenme istasyonlarının kurulması dolayısıyla bu vakfiyeyi “Hac yolları” sınıfında değerlendirmemiz mümkün oluyor. Nitekim. (s.44) de bu konu geniş olarak ele alındığında Hac yollarında su temini dışında yapılan düzenlemeler anlatılıyor. Son olarak çok öncelerden beri devam eden ve Haremeye gönderilen yıllık Surre konusunun bu dönemde zenginleştirilmesi konusu da vakfiyede geçen bilgiler arasında bulunuyor.

Sayfa (22-23) lerde genel olarak yapılacak bir proje öncesinde günümüzde de uygulamasını gördüğümüz proje alanını genişletmek için yapılan “istimlâk” ve “istibdâller” konusu ele alınıyor.

3. 3. Vakıflarda uygulanan İstbdâl metodu nedir?

Padişah I. Ahmed tarafından döneminde İstanbul'da Sultan Ahmed Camii yapılırken çevrede “İstibdâl” metodların kullanıldığını görmüştük.⁷⁷ Elimizdeki vakfiyede ise sözü edilen “İstibdâl” uydulamasının köyler ölçeğinde yapıldığını görüyoruz. Yapılacak istibdâl bir vakıf yeri ile olması halinde alınacak yer karşılığında oraya tahsis edilecek olan yerin mutlaka ondan getiri açısından daha verimli olması gerekliliği “Evlâ ve Evfer” ifadeleri ile belirtilmiştir. Kurulacak vakfın hazırlık döneminde bu gibi konuların hallinde dönemin Mısır valisi Ahmed Paşanın yardımlarından bahsediliyor. Sayfa (24) de “İstibdal” konusunun şer'-i şerife göre uygun olduğu anlatılıyor. Bu hususların müzâkeresi için Kahire'de toplanan “Meclis-i Şer'” de yani Şer'î Meclisde kuruluş halindeki vakıf için Padişah adına Mısır-ı Kahire'de Defterdârlık görevinde bulunan Hasan Efendi b. Hüseyin'i görüyoruz. Ancak aynı mecliste Padişahı temsil eden Mısır valisi Ahmed Paşadır. Mısır Defterdârı olmanın çok önemli bir görev olduğu bu

76 Mekke,1998,c.III. s.225-603 arası.

77 Bk. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesinin tertiplediği “Osmanlı İstanbul Sempozyumuna sunulan basılı tebliğ, bk. M.L. Bilge “Sultanahmed Câmî Külliyesi; Kuruluş Öncesi ve Sonrası Belgeler” Osmanlı İstanbulu Basılı Tebliğ, s. 525-557.

tür emlak ve arazi meselelerinde ortaya çıkıyor. Nitekim ileride bu Defterdârın kardeşi olan Mehmed'in de aynı görevde bulunduğu ve bu görevle birlikte vakfın da "Mütevelli"si olduğu görülüyor. Padişah I. Ahmed'in büyük dedesi Sultan Süleyman Arafat-Mekke su isale hattı projesine başlarken bu devâsâ işin başına meşhur Mısır Tarihçisi İbni Tagriberdî'nin oğlu, Mısır Defterdârı İbrahim Beyin getirilmiş olduğunu burada tekrar belirtmekte fayda görülür. Diğer vakıf kuruluşlarında olduğu gibi burada da kuruluş döneminde ve sonrasında yine bu tecrübeli kişilerden yararlanıldığı görülüyor.

(26-37). Sayfalarda Mısır vilâyetinde hazırlanan vakıflara gelir kaynağı olacak olan Vakıf köyler konusu köy adlarıyla detaylı bir şekilde inceleniyor. Adları geçen köyler vakıf olurken yeni açılan köy yerleri Beytü'l-mal yani Mîrî arazi arasına kaydediliyor.⁷⁸ Vakıf işlemlerinin tamamlanması sonucunda bu vakıf köyler Padişah vekili ne teslim ediliyor.⁷⁹ Vakfiyenin uzunca bir kısım vakıf görevlilerine ve Haremeyndeki görevlilere ayrılmıştır. Burada onların görevleri ve karşılığında alacakları maaşlar açıklanıyor.⁸⁰ Vakıf görevlileri arasında "Nâzır" hasbî görev yapacak ancak mütevelli ve vakıf kâtibi⁸¹ görev karşılığı maaş alacaklardır. İmamlara, hatiplere, müezzinlere, Müşid olan görevliye ve Harem görevlilerine verilecek maaşlar tek tek açıklanmaktadır. "Müşid" denilen kişiler haremde vazife dağıtıcısı olarak geçmekte ancak bu dağıtma görevi arasına belirli zamanlarda okunacak "Kur'an Cüzler"inin dağıtımını da bulunmaktadır. Bu hususta danıştığım Sn. Prof. Fazıl Bayat bey Irak'ta buna benzer bir görevin "Karh ve Kârih" şekliyle kullanıldığını ancak onların su dağıtım görevinde bulduklarını söyledi. Ancak kesin olan şu ki bu gibi kişiler Haremde en üst düzey yönetici olan "Şeyhulharem"lere bağlı olarak görevlerini icra etmiş olmalarıdır. Gelir getiren vakıf mahsûlâtından Câbî olarak bilinen tahsilat memurları vakfiyede "el-Kâ'idîn" olarak tanımlanmakta olup bunları yılda 5.000 yarım (yarım altın) gibi büyük bir ödeme yapılması öngörülmektedir. Vakfiyenin ilerleyen sayfalarında Mevlid-i Nebî denilen Hz. Peygamberin Mekke'de doğduğu evde İmam değil ancak müezzin bulunduğu ve bu görev için 2 dirhem aldığı haberini alıyoruz." Dârül-Hayzerân" denilen yerde İmam ve Hz. Ebu Bekir'in dükkânı tabir edilen yerde İmama günde 2 dirhemlik bir tahsisat ayrıldığı anlaşılıyor.⁸² Vakfiye sayfa (51) de Mekke ile ilgili son bilgiler Arafatta su yolcu olana 5 dirhem, Hz. Ömerü'l-Fârûk, Hz. Ali doğdukları Mevlid denilen evlerde görülen İmam ve Müezzin tahsisatlarından ve oraların mescidler gibi kullanıldıklarını anlıyoruz. Bu bilgilere Mekke tarihlerinde rastlanmaz. Enteresan bilgiler arasında Sa'y mahallinde susayanlara su ve zezem servisi yapan suçulara günlük 5 dirhem ve Haremde Kur'an-ı Kerimlerin "Hâfız-ı Kütbüne" günde 3 dirhem verilirken diğer "Hâfız-ı Kütbüne" 5 dirhem, Tavaf mahalline temiz tutan temizlikçiye günde 5 dirhem ve

78 Bk. s. 42.

79 Bk. s. 41.

80 Bk. s. 44-45.

81 Bk. s. 45.

82 Dârü'l-Hayzerân hakkında fazla bilgi için bk.el-Nehrevâlî , s.52.

yıpranan mushafı ve sair kitapları tamir eden ciltçiye 5 dirhem takdir edildiği görülüyor.⁸³

Medîne-i Münevvere kısmı için vakfiyede (52-55) arası sadece 2,5 sayfa kadar bir yer ayrılmış durumdadır. Evvelâ Harem-i Nebevî veya Mescid-i Nebî olarak tanımlanan Medine’de Hz. Peygamberin mescidinde Cum’a günleri münâvebe ile görev yapan 2 “Hatip” ten her birine günde 10 dirhem hesabıyla günde 20 dirhem verilmesi uygun görülmüştür ki bu rakam Mekke’deki Harem Hatiplerine verilen miktar seviyesindedir.

Medine mescidinde Hanefî İmamlara günde 6 dirhem Hanbelî İmamına ise 10 dirhem öngörülmesi enteresan noktalardan biridir. Yine Haremde Mesnevî okutan 20 dirhem alması, Malikî İmamı günde 5 dirhem, Mâlikî İmamına da yine 5 dirhem verilmesi, mezhepler arasında az da olsa bir farklılık görülmesinin sebebi pek de anlaşılabilir.

Na’t-ı Hz. Peygamberi okuyanlar yanında 24 Müezzin ve Medine’de günümüzde de bulunan Hz. Ebûbekir, Hz. Hz. Ali cami İmamlarına günlük 4-5 dirhem tahsisat verilmesi öngörülmüştür. Mücellide is tekrar farklı olarak günlük 10 dirhem verilecektir. Bu da sanat erbabına verilen önemi gösterse gerektir. Ancak (54.sayfa) hemen hemen tamamıyla Harem-i Nebevîdeki olaylarla ilgilidir. Mekke Haremde olduğu gibi burada da mücellid, müşid gibi, hâfiz-ı kütüp, çerağdâr ve diğer hizmet erbabı tahsisat lştesi içinde yer alırlar. Harem-i Nebevîde ziyaretçilerin en çok bulunduğu kesim olan Harem kapılarından Bâbürrahme de görevli bir “Müşid”e günde 2 dirhem ve Harem süpürgecilerine günde 5 dirhem verilecektir.

Vakfiyede Haremlerdeki görevliler dışında bir de Medîne-i Münevvere’de Kuba Mescidinde görev yapan İmamlık ve hatiplik görevlerini beraber yürüten dînî görevliye günde 8 dirhem verilecektir. Bu kadar yüksek bir maaş herhalde bu iki görevi tek kişinyapar olması ve de tek kişi olarak bu görevi sürdürmesi olsa gerektir. Bunun sonrasında 37 kişilik bir kadro ile karşımızda görülen “Agavât” diye isimlendirilen bu hizmet erbabı Medîne-i Münevveredeki Mescid-i Nebevîde özel elbiseleri ile önemli bir koruma görevi yapmaktadırlar. 37 kişiden oluşan bu kadronun tümü Vakfiyeye göre günde 74 dirhem alacaklardır. Bu da onlara kişi başına 2 dirhem verileceği manasına gelir. Ancak ben 1967 yılında 6 ay kadar orada yaşadığım süre içinde içlerinden şahsen tanıdığımı ve onlar hakkında duyduklarımı göre Harem Ağaları denilen bu zatlar kendileri için yapılmış olan büyük vakıflara hükmediyorlardı. Uzun ve renkli cübbeleri ile gerçekten dehşetli bir görünüme sahiptiler ve özellikle hac veya umre ziyareti dolayısıyla Afrika’dan gelen müslümanlar üzerinde büyük etki oluşturlardı. Oturdıkları yer Hareme çok yakın iken Harem-i Şerifin son genişleme çalışmalarında istimlak edilerek ortadan kaldırıldı. Hatta kıblenin sol tarafında bulunan yerlerine çok yakın bir mesafede bulunan Şeyhulislâm Arif Hikmet kütüphanesinin o mükemmel yapısı da bu uğurda ortadan kaldırılan yerler arasına girmiş oldu. Bugün değerli yazmalardan oluşan kitaplar bizdeki Süleymaniye kütüphanesi benzeri olarak bir çatı altında toplandı. Medîne-i Münevverede Harem-i Nebevîye yakın bir mesafede bulunan Mektebetü’l-Melik Abdülaziz adındaki (Medine Melik Abdülaziz Kütüphanesi) içinde okuyucularına hizmet vermektedir. Ancak bu yazma ve matbu kitaplardan

83 Bu bilgiler için vakfiyenin 51 ve 52. Sayfalarına bakılabilir.

oluşan kütüphanenin orjinal adı olan Şeyhulislâm Arif Hikmet yerine, “Şeyh Arif Hikmet Kütüphanesi” adı ile ana kütüphaneye bir bölüm olarak eklendiği görülür.

Vakfiye değerlendirmesine ayrılan bu bölümü daha fazla genişletmeden kuruluş anında vakfiyenin “şahitler” kısmında yer alan isimler şunlardır;

3. 4. Şahitler listesi (Şuhûdu'l-Hâl):

1. Fahu'l-Emâcid, Câmi'ul-Mehâmid, “Muhammed Efendi” el- Rûznâmecî bi'l-Dîvânî'l-Mısırî,
2. Fahu'l-Emâsil, ve'l-Emâcid, “İbrâhîm Efendi”, el-Muhâsibü'l- Sultânî bi'l-Dîvânî'l-Mısırî
3. Fahu'l-A'yân ve zuhru'l-Akrân “Mustafa Efendi”, el-Mukâtî'î bi'l-Şarkıyye,
4. Mafharu'l-Ekârim, Câmi'u'l-Mekârim, “Suhrâb Efendi”, el-Mukâtî'î bi'l-'Arabiyye,
5. Fecru'l-Vücûh el-Eşbâh, “Muhammed Efendi”, el-Müzekkir,
6. Fahu'l-Emâsil, ve'l-Akrân “Süleymân Ağa”, el-Tercümân bi'l-Dîvân,
7. Fahu'l-A'yân Mevlânâ el-Efendî “Muhammed Zamân” , el-Mukâtî'î,
8. Fahu'l-Ekârim “Muhammed Efendî” , el-Mukâtî'î li'l-Gılâl,
9. ve gayruhum min el-Hâzırîn, min Cemmi'l-Gafîr ve Cem'in Kebîr (Kahire'de aktedilen şer'î mecliste bulunanlar tümünün şehâdeti ile).

4. Canfedâ Kethudâ Hatunun “Hac Yolları” için Mahrûse-i Mısır'da Tescil Edilmiş Olan 15 Şaban, 1017/25 Kasım, 1608 Tarihli Arapça Vakfiyesi:⁸⁴

Topkapı Sarayı'nda muhtelif kademelerde çalışanlar arasında bulunanlardan vakıf eserleri bırakanların sayısı çok fazladır. Bunlar arasında “Para Vakfı” tesis edenler daha fazla olmakla birlikte bu göreceğimiz vakıf, vakıf sahibi hanım efendinin bıraktığı gayr-i menkullerden gelecek olan gelirler üzerine kurulmuş olduğu görülüyor. Bugün yıkılmış olan eserlerin bir zamanlar mevcut olduklarını maalesef ancak vakfiyelerinden ve diğer kayıtlardan öğrenebiliyoruz. Dârüsseade Ağaları, Seferli ve Kilerli Odaları gibi Enderûn-ı Humâyûn odalarının Kethudâları, ve daha birçok hizmet erbabı sayısız vakıf eserler bırakmışlardır. Canfedâ Hatun da Sultan I. Ahmed döneminde Topkapı Sarayında bulunmuş olan görevlilerden biridir. Nitekim ona ait bir vakıf eserin Karagümrük'te olduğunu biliyoruz.⁸⁵ Dârüsseade Ağalarının yaptıkları vakıflara gelince onların sayıları çok daha fazladır. En meşhurları arasında Sultanahmed semtinde Camisi ve Amasya Havza'da (günümüzde Samsun'a bağlı) Medresesi bulunan Fîrûz Ağa evkafı⁸⁶, Sultan I. Ahmed dönemi Dârüsseade Ağası meşhur el-Hac Mustafa Ağanın⁸⁷ ve Mercan Ağanın Cami vakıfları⁸⁸ zikredilebilir. Kethuda Hatunun İzmitte Arapça düzenlenmiş Para vakfı da vardır.⁸⁹

84 Bk COA. TS. D. 6938.

85 Bk. COA. TS. D. 8949, tarih;1077.

86 Bk. COA. TS. D. 8640; D. 8654 ; D. 7872 ; D. 7509 ; D. 7870.

87 Bk. COA. TS. D. 7046.

88 Bk. COA. TS. D. 8893, tarih 1080 ve D. 9097, tarih 1011.

89 Bk. COA:TS:D:8897, tarih 1075, Sultan IV. Mehmed dönemi.

Burada bahsetmek istediğimiz vakfiye Kethudâ Canfedâ Hatunun Mısır'daki mallarını vakfederek kurmuş olduğu “Hac Yolu” sıkıntılarını hafifletebilmek gayesi ile kurmuş olduğu vakıftır. Diğer vakfiyeler gibi bu vakfiye de Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde iken Osmanlı Arşivine Kâğıthâne yerleşkesine nakledilmiş olan Arapça bir vakfiye sûretidir. Evkaf Müfettişi olan İbrahim Abdülhay tarafından istinsah edildiği vakfiyenin ilk sayfasında bulunan mührü üzerindeki açık ifadesinden anlaşılıyor; “Sûret-i Aslihî ; Harrerehû el-Fakîr İleyhi Sübhânehu İbrâhîm b. Abdülhay el-Magfûr bi-Teftîşî'l-Evkaf ”. Kethudâ Canfedâ Hanım ise Vakfiyede kendini şu şekilde tanıtır: “ el-Seyyide el-Kübrâ Canfedâ Kethudâ el-Mer’etü inbetü Abdülmuhsin Nazarallâhu ‘Aleyhâ ve Ebbede Fazlehâ” (bk. vakfiye s. 3b). İlerleyen sayfalarda (3b-14a) Canfedâ Kethudânın Mısır’da vakfına gelir getirici kaynaklar olmak üzere uzunca bir yer tutan vakıf yerlerin tarifleri yapılır. Sayfa (14b-15a) da vakıf arazileri ve orada yetişen pirinç, buğday, nohut gibi kuru gıdaların Haremeyne “Deşişe” olarak gönderilmek üzere vakfedildiği bildirilir. Anlaşılan Canfedâ Kethudâ Hatun da Padişah Efendileri ve Büyük Haseki vakıfları gibi Deşişe vakfı kurmayı en uygun yol olarak seçmiş görünüyor. Şimdi gelelim Mısır’da kurduğu vakfa bağlanan gelir getirici gayr-i menkuller.

Satın alma yolu ile vakfa dahil edilen vakıf araziler için verilen ölçülerde Mısır’da kullanılan “Feddân” üzerinden hesab edildiği ve bu gayr-i menkullerin “Mahkemëtü'l-Bâb el-‘Alî bi Mısır’l-Mahrûse” denilen şer’î mahkemede (1 Cemâziyelevvel, 1002/ 23, Ocak, 1594) tarihinde kayıt altına alındığı bildirilir. Esasen bütün benzeri satın alma işlemlerinde aynı Şer’î mahkeme tescili bulunur. Yine aynı tarihte bir kayıt da Kahire şehri yakınlarında bulunan yerleşim bölgelerinden “Şîra” bölgesindeki arazi işleminde görülüyor (s. 15a). Bunlar henüz teşekkül etmemiş, ancak kurulacak olan vakfa yeterli gelir kaynakları temin etme yolundaki işlemlerdir. Anlaşıldığına göre vakıf yapma niyeti başladığı tarihten itibaren vakıf kurucusu olan hayır sahipleri önceden zihinlerindeki plana göre hazırlıklar yaparlar. Bu hazırlık çalışmalarının ilk aşamasında kurulacak vakfa gelir kaynakları temin etme döneminde kendi mülkiyetlerine satın alma ve istibdâl denilen değişim yolu ile yeterli kadar gayr-i menkul geçirirler. Bu usûl Sultanahmed Cami külliyesi dahil daha birçok vakıfların kuruluşunda hem proje mekânının genişletilmesi için ve hem de gelir kaynaklarını zenginleştirmek için baş vurulan bir usûldür. Böylece ancak üçüncü adımda düşündükleri vakfî şer’î mahkeme yolu ile kurma işlemine başlarlar. Durum böyle olunca ilk iki adımda bahsedilen hazırlık dönemi işlemleri vakfiyede görülen vakıf tescili tarihinden önce olması normal ve anlaşılırdır. Nitekim bu hazırlık için mal edinme döneminde Kalyûbiye, Şîra gibi yerlerde şer’î mahkemelerde yapılan (Zilhicce 1001 /Eylül1593) (Muharrem 1002/ Eylül 1593) ve (Muharrem 1013/Haziran 1604) tarihli satın almalar görülür. Yollar kullanılarak ile mülk edinme işlemleri vakfiyenin bu hazırlıklar dönemini oluşturur. Burada görülen mahkeme işlemlerini vakfın kuruluş tarihi ile karıştırmamak gerekir. Toplanan yeni mülklerle birlikte vakfedilmesi düşünülen yerler topluca şer’î mahkeme huzurunda tescil muameleleri gerçekleştirildiği anlaşılıyor. Bu durum tarihler üzerinde kısa bir çalışma ile ortaya çıkıyor.

4. 1. Canfedâ Hatun ve Hac Yolu

Vakfiyenin “şart-ı vâkıf” kısmında “rey”’inden (yani galledinden ve gelirinden) elde edilecek nemânın sarf mahalleri olarak işaret edilen yer Mısır’dan yola çıkan hacı adaylarının yollarda rahat etmeleri için alınacak tedbirlerdir. Mekke’ye ve oradan Arafat’a gidiş ve tekrar Arafattan dönüşte Mekke’de bir süre kaldıktan sonra bu yolu izleyerek Mısır’a varış sırasında su ve peksimet gibi yiyecek ve içeceklerden oluşan âcil ihtiyaç maddeleri yanında (sehâye) denilen gölgelikler temini ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesi şart koşulmaktadır (s. 15b). Burada enteresan bir benzerliğe işaret etmek isterim ki o da 1018/1609 yılında hazırlanan bu vakfiye ve “Hac Yolları” sıkıntılarının azaltılması veya giderilmesi hedefine benzer şekilde dönemin Padişahı Sultan I. Ahmed tarafından bu konuya önem verilmesidir.⁹⁰ Bu yakın tarihli iki “Hac Yolu” vakıfları arasında Canfedâ Kethudâ Hatun önceliği elde etmiş görünüyor.

Su ve gölgelik konularının yanında verilecek sulardan bahsederken “Kıreb”⁹¹ yani su kabı ve görev yapacak sakalardan bahsederken ödenecek para birimi olarak “el-Fıdda el-Cedide el-Ahmediyye” diye yeni bir paradan bahsedilir ki o da yeni basılan bu gümüş paralara (el-Ahmediyye) adı verilmesi Sultan I. Ahmed adına işaret olsa gerektir (s. 16a). Bir sayfa sonra (16b) Mahmel-i Şerifin Mısır-ı Mahrûsedan çıkarılacağı gün hizmet eden kimselere câbiye (vakfin gelirlerini toplayan) ve Hac yolunda “Sihâye” denilen çadır şeklinde gölgelikleri kurma kaldırma işlerini yapanlara ödemeler açıklanır.

4. 2. Vakfa Müteveli Tayini

Vakıf sahibi Canfedâ Kethudâ Hatun kurmuş olduğu vakfa müteveli olarak hayatta olduğu sürece kendisini gösterir. Esasen bu vakıf Mısır’da tesis edilmiş olması dolayısıyla “Müteveli” yerine “Nâzır” olarak adlandırılıyor. Bugün dahi o ülkelerde ve Haremeyndeki vakıflarda en yetkili kişi müteveli değil de nâzır olarak adlandırılır. Bu yetkiyi hayatta olduğu sürece kendine ayıran Canfedâ Hatun kendinden sonra Topkapı Sarayında Kızlar Ağası olarak görev yapan Abdullah Ağayı gösterir. Sözü edilen Abdullah Ağâ vakfin kuruluşunda Canfedâ Hatuna vekâletle hareket eden Abdullah Ağadır. Zâten vakfiyede onun için “Yekûnu’l-Nazaru ‘alâ zâlîke ve’l-Velâyetü ‘aleyhi li-Vekîlihâ (Mevlânâ Abdullah Ağâ) el-Müşâru İleyhâ” denilerek vekâleten vakfi kuran Mevlânâ Abdullah Ağâ kendinden sonra müteveli gösterilmiştir. O da aynen kendisi gibi hayat boyunca bu görevi sürdürecektir ve Vakıfla ilgili mutlak tasarruf hakkına sahip olacaktır.⁹² Vakfiyede Mevlâna Abdullah Ağânın vefatından sonra yani üçüncü defasında “Utekâ’il-Vâkıfa” denilen Canfedâ Hatunun âzâd edilmiş köleleri arasından bu göreve en lâıyk olan kişilere verilecek , ve bunlar da hayat boyu bu görevde kalacaklardı. En nihayetinde Topkapı Sarayında her kim Dârüsseade Ağası ve “Hundekâriyye” yani Padişah Kethudâsı bulunmakta ise görev onlara verilecekti.

Canfedâ Kethudâ hatun böylece vakfin tüm tasarruf hakkını hayatta iken önce kendine,

90 Bk. I.Ahmed’in 1025/1616 tarihli (COA.TS.D.7004) numaralı vakfiyesi.

91 Kırbâ’nın çoğulu, bk. el-Müncid, 17. baskı, Beyrut, s. 617.

92 Bk. s. 17a.

vefatı sonrasında ise vakfın vekâlet yolu ile kurucusu olan Mevlânâ Abdullah Ağaya bırakmış oldu. Tüm tasarruf hakları arasında “İthal, İhrâç, Tagyîr, Tebdîl, dağıtım listesinden çıkarma ve ekleme” gibi haklar mütevellilerin yetkileri çerçevesinde bulunmakta olacaktı (s. 17a-b). Vakfiyede “Mütevellî” değil de “Nâzır” olarak geçen bu yöneticiler vakfa bağlı olan ve gelir kaynakları olan taşınmazların bakımından sorumludurlar. Ayrıca bu konulan şartlar yani şart-ı vakıf olan maddeler sonradan zamanla asla değiştirilmemelidir denilir (s. 17b).

Birçok vakfiyede yer alan önemli bir bölüm de “Murafaa” kısmıdır. Yani burada mütevellî 5 Şaban 1017 tarihinde Kadı Efendiye müracaat ederek şahidlerle birlikte vakfın sağlam ve şer’an geçerli olduğuna dair bir hüküm talep etmiş ve bu durum tekrar mahkeme-i şer’iyyede hükme bağlanmıştır. Kahire’de Kavsûnî Caminin kapısında bulunan mahkemede kurulan “Meclis-i Şer’î” de Kadı Efendi Mevlânâ Osman Efendi el-Rûmî el-Hanefî kararı ve hükmü ile vakfın sahih yani geçerli olduğu 3 Muharrem, 1018/9 Nisan, 1609 tarihinde kayıt altına alınmıştır (s. 19-20a). Aynı şekilde Şafii Kadısı “Mevlâna el-Hâkim el-Şafi’î” ve Hanbelî Kadılarının “Tenfizân, sahîhan şer’iyyen tâmmen, mu’teberen, mardıyyan, mes’ûlen “ şeklinde ifadeleri ile vakfın tescil işlemi tamamlanmış ve şer’î hüküm altına alınmıştır (20b). Esasen Vakfiyelerde görülen bu tür şer’î işlemler vakfın tescilini bir kere daha sağlamlaştırmak ve perçinlemek üzere yapılmış işlemlerdir. İncelediğimiz birçok vakfiyede ve özellikle para vakıflarında sıklıkla rastlanan bir uygulamadır. Vakfın düşman gözlerden uzak kalması ve âdeta vakfın “dokunulmazlığının” sağlanması için de genel olarak vakfiyelerin “Kur’an-ı Kerîmin Bakara sûresinin 181. deki şu âyet-i kerîme ” ile son bulması âdeta bir gelenek hâline gelmiş olduğu görülüyor. Gerçi âyette korunması ve asla değiştirilmemesi istenen şey “Vasiyetler”dir ancak bu âyet hemen her vakıf senedinde kullanılmış ve sanki onunla vakfiyeye bir ilâhî “zırrh” temin edilmiş olduğu düşünülmüştür “Femen Beddelehû ba’de mâ semî’ahû.. ” âyetinin manasında şöyle denilmektedir. Bir önceki âyet olan (Bakara, 180) de Vasiyet bırakmaktan bahsedildikten sonra takip eden âyette (Bakara, 181) artık bu vasiyeti duyduktan sonra her kim onu değiştirmeye kalkarsa, günahı değiştirenin boynuna olur! şeklindedir. Kur’an’ın bu âyetine dayanan vakıf sahipleri bu şekilde manevî bir zırrhla kurdukları vakıflarını garanti altına almak istemişlerdir.

Osmanlı Arşivinde bulunan Arapça “Mahzarlar”

Mahzarlar Osmanlı Devleti’nde resmî makamlara şikâyet, talep, teşekkür ve sâire hususlar için sunulan çok imzalı arzuhal olarak tarif edilir. Mahzar karşılığı olarak kaynaklarımız şöyle bir ifade kullanmışlardır; Mahzar, müteaddit imzayı hâvî olarak bir madde hakkında yazılıp resmî makamlardan birine verilen kâğıt, arzuhal hakkında kullanılır bir tabirdir. Kelime Arapça aslı ile huzur yeri manasına gelir. Ancak bazan mahkeme sicili ve ya defter manasına da kullanılmıştır.⁹³ Ayrıca Nef’î’den şu beyte yer verilir; “Da’vâya yeter şâhid-i ‘âdil bu kaside isbâta eğer lâzım ise mahzar-ı ‘âlem” . Osmanlı Devleti’nde halkı Arap olan ve Türkçeden

93 A. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü, c. II, s.391.

daha fazla Arapçanın kullanıldığı bölgelerden gelen Arapça belgelerdir. Bölge halkı arasında A'yân ve Eşrâfın toplu bir şekilde şahsî mühürleri ile birlikte doğrudan yönetimin en üst makamlarına sunulan arzlardır. “Mahzar” adı verilen bu tür belgeler İmparatorluk hudutları içinde bulunan değişik bölgelerden gelmiş olduklarından bölgesel dillerde görülebilmişlerdir. Bu makalede sadece Arapça olanlardan bir kısım toplanarak sunulmaktadır. Ancak konumuz dışında kaldığı için bahsetmediğimiz ve burada örnek sunmadığımız Rumca’dan İbraniceye ve daha birçok mahallî dilde Osmanlı Arşivinde genel olarak “Şikâyet Defterleri” veya “Şikâyet Kalemî Defterleri” adı altında (A. DVN. ŞKT) fonunda veya (HR. TO) fonu gibi yerlerde sayısız belgeler bulunur. Bu tür şikâyet veya teşekkür belgelerinin konuları genellikle halkın vali, kadı efendi gibi yöneticilerden memnuniyetlerini veya şikâyetlerini, varsa uğranılan zarar ve haksızlığı dile getiren belgelerdir ki ferdi ise “arz-ı hal”, toplu imzalarla sunulduğunda “mahzar” olarak adlandırılırlar. Osmanlı Devleti kuruluş itibariyle İslâmî esaslara bağlılık üzere kurulmuş olması dolayısıyla İslâmî prensiplere riayet etmeyi kendisine değişmez esas kabul etmiştir. İslâm dininin adâlet prensiplerini uygulama konusunda Kur’an’da sürekli vurgu yapılmış olması başta Padişah olmak üzere tüm devlet yetkilileri halkın dilek ve şikâyetlerine duyarlı olmuşlar ve bu konuda doğrudan ulaşılabirlik prensibini hakkıyla uygulamışlardır. Bu temel anlayış ışığında Osmanlı Devlet yönetim sistemi birtakım kurumlar oluşturmuştur ki Dîvân-ı Humâyûn Şikâyet Kalemî bu düşüncenin bir uygulaması olarak ortaya çıkmıştır. “Adâletin” Allah’ın emri olduğunu belirten Kur’an âyetleri ve “Adâlete bağlılığın Devlet sisteminin temeli” olduğunu belirten hadisler Osmanlıda bu kavramların ve ilgili kurumların her şeyden öne çıkartılması neticesini doğurmuştur. İstenilen sistemin en mükemmel bir şekilde işleminde “şikâyet” mekanizmasının doğru çalışmasına önem verilmiş ve bu sistemin rolünün vazgeçilemez olduğu düşünülmüştür. Verilen hükümler ve yapılan tayinlerdeki isabet oranı halkın bu husustaki düşüncelerini öğrenebilmekle mümkün olduğundan, halktan yetkililere bu doğrudan ulaşım kanalı dâima açık tutulmuştur. Arşivimizde bulunan bu mahzar örnekleri bu kanalların canlı tutulması sonucunda oluşmuş ve Devlet görevlilerinin uygulama alanındaki başarılarını sürekli kontrol altında tutan bir sistem olarak ortaya çıkmıştır. Konuları ve formatları itibariyle “Mahzarlar” yine Arşivimizde bulunan “Arzuhâl Defterlerindeki” belgelerden farklıdır. Bâb- Âlî Evrak Odası belgeleri arasında değişik dosyalarda kendini gösteren “Memûrîn-i Mülkiye ve Askeriyeden Şikâyât” dosyaları içeriğindeki belgelere benzerlik arz ederler. Sunulan belgelerde görülen toplu mühürler toplumun ileri gelenlerine aittir. Böylece oluşan bu mahzarlar halkın ileri gelenlerinin muayyen bir konuda sundukları rahatsızlıklarını ifade eden belgelerde görülmüş olurlar.

Bu bölümde örnekleri sunulan belgeler genelde halkın Arapça konuştuğu bölgelerden gelmeleri dolayısıyla bu dil altında topladığımız belgelerdir. Osmanlı Devleti’nin uzunca bir süre hükümran olduğu geniş Coğrafyayı göz önüne alırsak ve Osmanlı idaresinin bu bölgelerdeki mahalli dillerin yaşamalarına hürmet gösterdikleri görülür. Türkçe’nin kullanılmasını zorunlu hale getirmedikleri ve bölge halkına bu hususta asla bir baskı yapmadıkları düşünüldüğünde

mahzarların ortaya çıkmaları konusu açıklığa kavuşur. Nitekim çeşitli coğrafi bölgede yaşayan halklar mahalli görevlilerden bir sıkıntılarını olduğunda bunu rahatlıkla ve kendi dilleri ile Devletin en yüksek kademelerine sunabildiler. Makalede gördüğümüz “Mahzar” lar işte bu açıklanan “mahalli dil kullanabilme özgürlüğü” için de güzel bir örnek olarak gösterilebilir. Konu sadece bu yönü ile düşünüldüğünde bile bunun Osmanlı Devletinden geriye kalmış olan çok kıymetli bir medeniyet mirası olduğu kabul edilebilir.

Arşivlerdeki Arapça belgeler sadece bu gösterilen fonlardaki belgelerle sınırlı değildir. Daha derin bir çalışmaya konu yapılırsa ortaya sayısı hiç de azımsanmayacak yüksek sayıda bir koleksiyon çıkacağı açıktır. Bunların üzerlerinde yapılacak çalışmalar sonucunda neşredilmeleri ise ilim dünyası için faydalı olacağı kesindir.

Bu makalede “Mahzar” için vermek istediğimiz örnek 1255/1839 tarihli bir belgedir. Arşivimizde bu belgenin orjinal Arapçası ve Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Mahzarlara güzel bir örnek olmak üzere bunun Arapçasını makalenin sonuna görüntü olarak Türkçe tercümesini de burada nakletmek isterim. Mahzarın konusu Mısır’daki Kahve tüccarlarının Mekke Şerifinin haksız gümrük uygulamaları üzerine müşterek olarak gönderdikleri taleplerini içermektedir: Belgenin aslı Arapça olmakla Türkçesi aşağıda sunulmaktadır;

“Atebe-i ‘Aliyye-i Hüsrevâne ve südde-i seniyye-i mülûkâne Mahrûse-i Mısır’da sâkin Kahve Tüccarları kullarının bi’l-İttifâk Mahzar-ı sıhhat eserleri budur ki ; Cidde-i Ma’ mürede Âsitâne-i ‘Aliyyede memâlik-i sâ’ire için Süveyş İskelesine tevârüd eden (Kahvenin) Mekke-i Mükerrreme Şerifi tarafından beher ferdesinde (yani her bir yük için) “Zelle” nâmı ile ikişer riyâl alınması mu’tâd-ı kadîm iken ve bu fukaralar dahi edâda ‘adem-i muhâlefet birle iki riyâle razı olup (bu iki riyali ödeme hususuna riayet etmekte iken) ahz u ‘atâmızda müsterîh ve du’â-yı devam-ı ömr ü devlet-i Pâdişâhî ile evkat-güzâr iken Şerif-i mûmâ ileyh vürüd eden kahvenin beher ferdesinde zikr olunan iki riyâle kanâ’at etmeyip beher ferdeye (yani “el-bün” denilen kahve çekirdeğinden “yük”, “sepet” veya “küfe” başına) ikişer riyâl dahî “Arâr” nâmı ile zam ve üzerimize ihdâs ve cebren beher ferdede dörder riyâl alıp (Şerif bizden vergeldiğimiz yük başına 2 şer riyali 4 riyale yükseltti.) bilcümle kahve tüccarları kullarına zulm ü gadir ve itâle-i dest-i te’addî eyledi ki bundan akdem Vâli-i Mısır devletlü Kethudâ Mehmed Paşa hazretlerinin eyyâmında Şerif-i mezkûru bu veçhile olan zulm u te’addisini ‘atebe-i eltâf-ı şevketâneye i’lâm eylediğinde ahvâl-i fakîrânemize merhameten bu güne ihdâsların üzerimizden def’ ü ref’i için Şerif-i mûmâ ileyhe hitâben şerefbahş-ı sudûr eden Hatt-ı Humâyûn-ı mevhibet-makrûnun dahî mazmûn-ı itâ’at makrûnuna imtisâl etmeyip ve ‘adem-i itâ’at birle zümre-i tüccârâna cevri u ezâ ve gadri ü cefâsını yevmen- fe- yevmen müstezâd ü müştedâ olduğundan mâ’adâ (bu hususu bundan önce Mısır Valisi Kethudâ Mehmed Paşa vasıtasıyla arzettiğimizde bir Hatt-ı Hümâyûn çıkarılmasına rağmen durumda herhangi bir şey değişmedi). el-hâletü hâzihî gerek Mekke-i Mükerrerede mutavattın olan tüccârın ve gerek Cidde’de olan olan vükelâmızın ve sâ’ir tüccârân kullarının envâl ü eşyâsına resîde-i yed-i ta’arruz ve nehb ü gâret ve ba’zılarını bilâ cürüm Yenbû’ cânibine ve ba’zılarını dahî Kunfûze’ye nefy ü kal’a-bend ve ba’zılarını dahî cânib-i Mısra tard ve sizler Hatt-ı Humâyûn isdârına sebep oldunuz deyu Cidde ile Mekke beyninde “Bahra” nâm bir mühiş (vahşi) mahalle ‘aliyyetü’l-‘amel olan tüccârlarımızdan 35 nefer tüccârımızı eyyâm-ı ‘adide bilâ ekl ü şurb habs ü giryân eylediğinden sonra kahr-ı mihnet cân ile merkûmları hapisten

itlâk ettirip bu mücep ile Şerif Efendi bu 4 riyalı vermeyenlere şiddet kullanıyor ve onları çeşitli şekillerde cezalandırma yoluna gidiyor) cümle tüccâr-ı mûmâ ileyhden mutazarrır ve nehb-i gârâtına ‘adem-i tahammülümüz hasebi ile hâlen Bender-i Süveys’de sefâ’inlerimiz ‘alâ hâlihî merbût ve cümlemiz Kahvenin ahz ü i’tâsından Haremeyn-i Şerîfeyn hizmetlerinde ve sâ’ir kesb ü kârımızdan dûr u mehcûr ve medâr-ı kayd-ı me’âş makûlesi âlâyîşinden rûgerdân ve sefineler âmed ü şoddan munkatı’ olduğundan ahvâl-i ‘âcizânemize perîşân târî olup ve Kahvenin dahî bey’ u şîrâsından nûkûl u nemîden Kahve zuhûru evânî oldukta ihdâs eylediği ve “Arar” ismi ile mevsûm olan bid’at-ı seyyi’esini ahze kemâl-i tamâ’ından nâşî mecmû’-ı Yemen tarafından vürûd edecek vürûd-ı Kahve- bâde cem’ ve bid’at-i mezkûre ziyâde olmak kasdı ile sefâ’inin şahn u tahmîl olunmamasına tenbîh u te’kîd ve ‘avk u te’hîr edip ve zümre-i tüccâr-ı fukarâ kulları mazarratından havf u tehâşî ile ondan sefâ’inlerimiz vakt ü evânî ile şahn ü tahmî ve revâne olmadıkları ecilden rûzgârın dahî hevl ü şiddeti ve ‘adem-i musâdefesi hasebi ile sefâ’inimiz müteväliyen iki sene kalmaya bâ’is u bâdî ve eşkiyâ-i ‘urbânın melâzz ü melce’leri olan “Turnâm” mahalde 5-6 aydan mütecâviz meks ü münhasır ve 200 neferden mütecâviz tüccâr dahî emvâl ü canları havfından sefinelerin hıfz u hirâseti için mahall-i mezkûrede leylan ve nehâren tefennük-i berdûş-i sefil ve zserkerdân ü âvâre kulûb vakt-i zemânî ile Mısır’a gelmediğinden bâ’is taklîl u âsûde-i nizâmî sûret-i âhara tebdîl olmuşdur. Pâdişâh-ı ‘Âlempenâha bâlâda zıkr olunduğu veçh üzre Şerîf-i Mûmâ ileyh bize eylediği iki riyaîl ve verâr nâmî ile ihdâs ve sinîn-i kadîmden beri mürûr oluna geldiği veçhin hilâfından imtinâ’ı ve bid’at-i mezkûrenin ‘adem-i ahz ile dest-i gadrini kat’ ve bizler refâh-ı hâl ve ıtmînân ü bâl üzre olursak sefinelerimizi tesyîr ve kâr u kesbimize meşgûl oluruz ve eğer ki Şerîf-i mûmâ ileyhın fukarâya olan zulm ü gadri üzerimizde ibkâ ve ahvâl-i mâ lâ yutâkımıza merhamet olunmadığı siyakta cümlemiz Kahve getirmekten nûkûl ve ahz ü ‘atâsından keff-i yed ve kâr ü kesbimizden mahrûm olacağımız muhât-ı kalb-ı şâhâneleri buyurulmak niyazını işbu “Mahzar-ı Sıhhat Eser” tahrîrine mücâseret kılınmıştır. (Şerîfın bu çeşitli zulümleri tahammül edilemez duruma gelmiş olması hasebiyle işlerimiz de aksama durumuna geldi ve bu “Mahzar” ı yazmak cesaretini gösterdik). Merâhim-i ‘Aliyye-i mülûkânelerinden mütemennâdır ki Şerîf-i mezkûrun üzerimizden gadr ü zulmü ref’ olunmak bâbında emr ü fermân Pâdişâh-ı Bülend ‘Ünvân hazretlerindir. İsim ve mühürler; 45 adet.”⁹⁴

İşbu Türkçe belgenin Arapça orijinali görüntü kısmında sunulmakta olup aynı tarihi taşımaktadır.⁹⁵ Yalnız bir noktaya dikkat çekmek isterim ki o da Arapça ifadesi ile metinde geçen “Bün” denilen kısım kahvenin çekirdeğidir. Çekirdek halinde bize ulaşan bu kısım bizler, kavrulduktan sonra çekilerek pişiririz. Ana memleketi olan Yemen’de ise onun “kışır” denilen kabuk kısmı tüketilir. Metinde geçen tabirle çuval veya sepetlerle “yük” tabir edilen ölçü ile satışa sevk edilir.

Mühimme Defterleri

Mühimme Defterlerinde (Özellikle Mısır Mühimmelerindeki) Arapça Belgeler konumuzda önemli bir yer tutmaktadır. Mühimme Defterleri Dîvân-ı Humâyûn toplantılarında müzâkere edilen iç ve dış konularla ilgili siyâsî, askerî ve sosyal kararların kaydedildiği defterlerdir.

94 Bk. COA. C. İKTS. 19/924, tarih 1255/1839.

95 Arşiv numarası “COA. C. İKTS. 4/180”dir.

Yani kısacası “Dîvan” olan yerde dîvanda alınan kararların kayıtları tutulması kaçınılmazdır. Bu kayıtların tutulduğu defterler de Mühimme Defterleridir. Osmanlı Arşivinde H. 961- 1333 yılları M. 1553-1915 yılları arasında tutulmuş ve hemen hemen 350 yıllık uzunca bir süreyi kapsayan bir dönem içinde 419 mühimme defteri mevcuttur.⁹⁶

Mühimme defterindeki kayıtlar muhatap makama gönderilen “Berat” ve “Fermanların” suretleri hüvviyetindedir. Sadrazam başkanlığında kubbe vezirleri, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, defterdâr ve nişancının katıldığı dîvan toplantılarında alınan kararlar, Padişah tasdikinden geçtikten sonra kronolojik sıra içinde defterlere kaydedilmiştir. Defterlerde kayıtlı hükümler, Dîvan-ı Humâyûn kararı gereğince ferman şeklinde düzenlenerek ilgililere gönderilen emirlerin suretleridir. Bu suretlerin asıllarını muhatap devlet, kişi veya şer’î sicil arşivlerinde bulunabilir.

Osmanlı Arşivinde Bâb-ı Âsafî Defterleri Kataloğunda (A. DVN. MSR) kodu ile H. 1122-1128 yani M. 1710-1716 tarihleri arasında hükümleri içerir. Bu kayıtlar 12 Sayfadan oluşan 1 cilt defter halindedir. Öte yandan Dîvan-ı Humâyûn Defterleri kataloğunda, “Mühimme-i Mısır Defterleri” adı altında Mısır meselelerine ait önemli konuların kayıtlarını içeren defterlerdir. Böylece H. 1119-1333 / M. 1785-1915 tarihleri arasındaki kayıtları içeren 15 adet Mısır Mühimesi rşivde bulunmaktadır.⁹⁷ Mühimme Defterleri Osmanlı Arşiv mirâsının en değerli defter koleksiyonlarından oldukları kabul edilir. Bu itibarla Osmanlı Arşivi idaresi onlardan bir kısmını yayınlamış ve böylece oldukça geniş çapta araştırmacılar bu defterlerden yararlanma imkânını bulmuşlardır. Bu defterler arasından önce Kanuni Sultan Süleyman (926-976/1521-1569) ve oğlu II. Selim (974-982/ 1567-1574) dönemine ait olan 3, 5, 6, 7, ve 12 numaralı defterler ile Sultan II. Osman (1027-1031/1617-1622) ve IV. Murad (1032-1048/ 1622-1639) dönemlerine ait 82, 83, ve 85 numaralı defterler ve daha sonra da 91 numaralı Mühimme Defteri 2015 yılında daha gelişmiş bir metotla ve geniş bir içindikiler bölümü ilâvesiyle 1056/1646 yılına ait olan Sultan İbrahim dönemine (1049-1058/1639-1648) ait bir defteri yayınlamışlardır. Emeği geçenleri bu eserlerden faydalananlar adına kutlamak gerekir. Böylece o dönemlere ait çok bilgilere kolaylıkla ulaşılmış olacaktır. Bu defterdeki hüküm kayıtları ağırlıklı olarak Kadı, Naib, Beylerbeyi, Sancakbeyi ve bunlara bağlı çalışanların haksız uygulamalarına yönelik halkın şikâyetleri ile ilgilidir.⁹⁸

Yukarıda bahsi geçen mahzarların bir değişik şekli de toplu mühür ile değil de daha az sayıda bir veya iki kişi tarafından ortaya çıkan bir rahatsızlığın yetkililere iletilme gayretidir ki bu tür arzulara “Şikâyetnâme” denilmiş ve bunlar “Şikâyet Defterleri” denilen ayrı bir fonda toplanmışlardır. Bu türden şikâyetler doğrudan Padişaha ulaşma yolu bulabilmişler ve Padişahın emri ile belirtilen istekler veya uğranılan haksızlıkların giderilmeleri mümkün olabilmıştır. Ancak yukarıda örneği verilen Kahve Tüccarlarına Mekke Emîri Şerîfin yaptığı

96 Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 7-9, İkinci baskı, İstanbul, 2000.

97 Bk. Arşiv Rehberi, s. 22-23.

98 Bk. Uğur Ünal, 91 Numaralı Mühimme Defteri (1056/1646) Osmanlı Arşivi Yayınları, nr. 140, İstanbul, 2015, Önsöz, s. 3-4.

gibi zulüm yolu ile fazla gümrük alma konusu Padişahın müdâhelesine rağmen düzelememiş görülmüyor. Bu temel anlayış neticesinde “Dîvân-ı Humâyûn Şikâyet Kalemî” adı ile bir de idârî birim oluşturulmuştur. Esasında Adâlet ve Devlet mekanizmalarının iyi şekilde işlemelerinde halkın sesine kulak vermek önemli olduğu kadar adaletin tesisi için gerekli olduğu kesindir. Merkez tarafından yayınlanmış bir emrin görevliler tarafından tam manasıyla uygulanıp uygulanmadıkları hususunun kontrolünde bu tür şikâyetlerin rolü büyük olmaktadır. Bu tür şikâyetler genel mühimme defterlerinde bulunurken 1742 tarihi sonrasında bu tür şikâyetler için ayrı defterler tutulur olmuştur.⁹⁹

Arşivde konumuzla ilgili olmak üzere Arapça düzenlenmiş Şikâyetnameler olduğu gibi Teşekkürnâmelerle ilgili evrakın bulunduğu değişik fonlar vardır. Bunlar arasında Osmanlı topraklarında olaylar halkın ileri gelenleri tarafından dile getirilmiş ve merkezdeki yetkililere sunulmuş olması ile ilgili belgeler Arşivde bulunuyor. H. 1265/M. 1849 yıllarında Yemen’de çıkan isyan halkın yaşamını menfi yönde etkilemiş ancak Cidde valileri ve şeriflerin gayretleri ile söndürülen bu hareket üzerine halk Arapça olarak sevinçlerini ifade etmişlerdir.¹⁰⁰ Yine Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Arafattan Mekke’ye ulaştırılan su konusu dolayısıyla teşekkür.¹⁰¹ Abbâsiler döneminden kalma ‘Ayn-i Zübeyde su yollarının sık sık tıkanması neticesinde akmaz oluşu ve orada yapılan tamirat dönem dönem halkın teşekkürlerini sunmalarına sebep olmuştur.¹⁰² Bu belgeler tamamıyla bölge halkından gelen Arapça belgelerdir.

Yukarı bölümlerde temas edilen Nâme-i Humâyûnlarda Padişahlar tarafından Müslüman Devletlerden Fas ve Uman gibi ülkelerin hâkimlerine, İran Şahlarına, Mekke Şeriflerine, Kırım Hanlarına da Padişahı Nâmeleri gönderildiğine değinmiştik. Genel olarak İslâm Ülkelerine gönderilen Nâmeler Arapça olarak kaleme alınmışlardır. Bilindiği üzere her sene “İhrâc-ı Surre” sırasında Haremeyne gönderilen Surre beraberinde Mekke Emiri olan Şerîfe bir Türkçe ve bir de Arapça Nâmeler gönderilmesi devlet uygulaması idi ve bu mektuplardan Türkçe olanını Kaftan Ağası taşıırken, Arapça olanını Surre Emîni götürür ve Mekke Emîrine teslim ederdi. Bu uygulama her sene tekrarlanır ve Şeriften de haccın rahatça îfâ edildiği bilgisini ve sair bilgileri açıklayan mektubu Padişaha hitaben gelirdi. Bu gibi yazışmaların birer sureti “Nâme Defterleri” adı verilen defterlere kaydolunur ve Dîvan Sicillerinden sayılırdı.¹⁰³ Belge neşriyatı dalında Nâme-i Humâyûn Defterlerinden ve Mühimme Defterlerin Osmanlı Arşivinin yapmış olduğu gayet güzel yayınları bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Sultan I. Mahmud ile İran Şahı dönemlerinde karşılıklı yazılmış olan Nâmelerin bulunduğu 3 numaralı Nâme-i Humâyûn Defteridir. Bu defterde Arapça yazışmalara şahid oluyoruz. Bunlar genelde Osmanlı Şeyhulislâmı ile onun İranlı mevkîdaşı olan Molla Ekber arasında karşılıklı olarak

99 Bk. Arşiv Rehberi, s. 23.

100 Bk. COA. A. MKT. MHM. 10/46.

101 Bk. COA. TS. E. 683/13 ve E. 7750 tarih 974/1566.

102 Bk. COA. A. MKT. MHM. 133/45, Tarih, 1274/1857.

103 Bk. M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul1983, s. 652 ve M. Sertoğlu Muhteva Bakımından Başveکہâlet Arşivi, Ankara, 1955, s. 236; M.L.Bilge. İhrâc-ı Surre, “Osmanlı İstanbulu” , cV. s.337-377, İstanbul, 2018.

gönderilmiştir.¹⁰⁴ Bu gibi neşriyatlar ileri seviyelerdeki ilmî çalışmaların yapılmasına önayak olacaklarında şüphe yoktur.

Sonuç

Bu makalede bahsedilen Arapça vakfiyelerden birkaç tanesini makale şeklinde yayınladığımı belirtmek isterim. Ancak bunların geniş bir şekilde ele alınarak “Nevâdiru'l-Vesâik Arabiyye fi'l-Arşivi'l-Osmaniyye” başlığı altında yani “Osmanlı Arşivlerinde bulunan Arapça Belgeler” adı ile ciddi bir neşriyat haline dönüştürülmesi tüm ilim dünyasına sunulan faydalı bir hale getirilmesi temennîmdir. Şimdiye kadar özellikle Kütüphanelerimizdeki Arapça yazmalarla ilgili konumuza benzer türden eserler neşredilmiş ve gayet başarılı çalışmalar olarak Arap ülkelerindeki araştırmacılar tarafından faydalanılmıştır. İstanbul Kütüphanelerinde bulunan Arapça yazma eserler hakkında neşir hizmetinde bulunan Fehmi Edhem Karatay tarafından¹⁰⁵ –ve merhum ilim adamı Alman asıllı oryantalist (şarkiyatçı), O. Reşer’in ilmî katkıları ile hazırlanmıştır). Ve yine o konuda “Nevâdiru'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye” yani İstanbul Kütüphanelerinde bulunan nâdir Arapça yazma eserler kitabını yayınlamak üzere özellikle Arap araştırmacılarına ışık tutan bir rehber hazırlayan Prof. Dr. Ramazan Şeşen hocaları kutluyorum ve bu türden çalışmaların Arşivlerimizde bulunan Arapça belgeler üzerinde de yapılmasını temenni ediyorum. Enteresandır muhterem F. E. Karatay’ın hazırladığı yazmalar üzerindeki çalışması Türkçe olanı 2 cilt halinde iken Arapça olanı 4 cilt halinde görülüyor. Ayrıca Farsça yazmalar da 1 cilt halinde bu koleksiyonu tamamlıyor. Bütün bu çalışmalara muhterem Prof. Dr. Fuad Sezgin’in meşhur eserini de eklemekte yarar vardır. Esasen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arap- Fars Filolojisinde öğrenci olduğum 1963-1967’li yıllarda hocalarım Prof. Dr. Ahmet Ateş ve Prof. Dr. Nihat Çetin merhumları bu uğurda verdikleri gayretlerden dolayı hayırla yad ediyorum. O yılları takip eden yıllarda aynı Fakültenin İslâm Araştırmaları Enstitüsünde görevli bulunduğum sırada sık sık kütüphanede gördüğüm başta Osman Reşer Hocayı ve diğer ilim adamlarını rahmetle anıyor hayatta olanlara sağlıklı uzun ömürler diliyorum. Özellikle İstanbul Konferanslarında makamı İslâm Araştırmaları Enstitüsü olan muhterem Prof. Dr. Muhammed Hamidullah Hocanın sonradan yetişen birçok ilim adamına her hali ile rol model olduğu gerçeğini burada bir defa daha hatırlıyorum ve kendisini hayır ve rahmetle yad ediyorum.

Arşivimizde bu konuda yazılması gereken değişik fonlarda bulunan daha birçok belgenin araştırmalarını neticesinde oluşan portföyümde bulunduğunu söylemek isterim. Son olarak Osmanlı Arşivinde bahsi geçen Arapça belgelerin bulunduğu fonlara tekrar da olsa kısaca temas etmek isterim.

104 Bk. I. Mahmud – Nâdir Şah Mektuplaşmaları; 3 Numaralı Nâme-i Humâyûn Defteri, Transkripsiyon/Tipkibasım, Osmanlı Arşivi yayımları, Nr. 136, İstanbul, 2014.

105 Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunan Arapça-Türkçe ve Farsça Yazmalar Kataloğu, c. I, İstanbul, 1962, c. II. İstanbul 1964 ve c. III. İstanbul, 1966, c. IV. İstanbul, 1969.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri:

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinden naklen gelenler:

TS.D.6947 aynı numarada bir asıl ve iki ek; TS.D.7004; TS.D.6938; TS.D.1345; TS.D.8949; TS.D.8996; TS.D.9094; TS.D.6959; TS.D.6956; TS.D.6957; TS.D.6963; TS.D.6965; TS.D.6967; TS.D.6971; TS.D.6975; TS.D.6935; TS.D.6934; TS.D.9886; TS.D.7334; TS.D.7335; TS.D.7336; TS.D.3588; TS.D.7371; TS.D.8459; TS.D.8426; TS.D.8385; TS.D.7435; TS.D.8077; TS.D.7872; TS.D.7509; TS.D.7870; TS.D.8914; TS.D.8905; TS.D.9709; TS.D.8654; TS.D.8640; TS.D.8591; TS.D.7900; TS.D.7354; TS.D.9490; TS.D.9704; TS.D.9638; TS.D.9834.

2. Arşiv Neşriyatı: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi neşriyatı.

Ancak bunların çoğunluğu bir eski dönemde yani Osmanlı Arşivi Başbakanlığa bağlı iken yapılmıştır:

I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları; 3 Numaralı Nâme-i Humâyûn Defteri, İstanbul, 2014, Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı, Yayın no: 136.

91 Numaralı Mühimme Defteri (Hicrî 1056), İstanbul, 2015, Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı, Yayın no: 140. Arşivde bulunan 400 ü aşkın Mühimme Defterinden 3,5,6,7,12,82,83 ve 85 numaralı defterler 1993-2002 yılları arasında yayınlanmıştır.

Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak, Ankara 2006, Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı, numara: 77.

3. Arşivde değişik fonlarda bulunan Arapça Belgelerden metinde geçmiş olanlar

COA.C.İKTS.4/180. (1255/1839 tarihli bu belge Mısır'da bulunan Kahve tüccarlarının Süveyş İşkesesinde alınmakta olan gümrük vergisini artıran Mekke Emîri Şerifinden şikâyetlerini içermektedir. "Mahzar" şeklinde toplu imza ile sunulan bu şikâyetin Arapça nüshası makalemizin (Ekler) bölümünde sunulmaktadır. O dönemde yapılmış olan Türkçe tercümesi ise makale içinde sunulmuştur (bk.COA.İKTS.19/924 tarih; 1255/1839).

Trablusgarb (Libya)dan doğrudan Padişaha gönderilmiş olan 1250/1834 tarihli "Mahzar". COA.HAT.1267/49043.

Medîne-i Münevvere'den gelmekte olan bu mahzar Feraşet belgesi sahibi olan kişinin vekili olan Seyyid Ahmed Es'ad Efendiden işini doğru yapmadığı dolayısıyla 55 civarında imza ile düzenlenmiş bir "Mahzar" halinde şikâyetlerini içeriyor; COA.Y.PRK.MK.1/77. Mahzar doğrudan Padişaha gönderildiği "Tecâsênâ bi'l-'Arzî li'l-'A'tâb el-Seniyye" ifadesinden anlaşılıyor.

Devlet görevlisinin aldığı söylenen “Rüşvet” dolayısıyla şikâyet makamında düzenlenen 70’e yakın toplu imzalı belge. COA.A.MKT.MHM.4415/97.

Arafat’tan Mekke-i Mükerreme’ye su temin eden isale hatlarında tamirât gerektiği ve bundan mütevellit Mekke’de su sıkıntısı yaşandığı dolayısıyla gönderilmiş olan “Mahzar” şeklinde “Bi’l-İbtihâl arz u İ’lâm” olunan belge. COA.TS.E.885/43.

Sultan III. Murad’ın Manisa’da bulunan ve günümüzde “Murâdiye” olarak bilinen külliye vakfiyesi. İşbu vakfiye “Asıl” veya “Evvel” olarak bilinen vakfiye sûretinin ilk sayfasıdır. Bunun dışında aynı Arşiv numarası altında iki ek daha bulunmaktadır. COA.TS.D.6947 (Tescil tarihi 984/1576’dır).

Makalede bahsi geçen Arafat-Mekke su isale hattı ile ilgili 1274/1857 tarihli Arapça yazma. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça yazmalar (Ay.6869).

Yayınlanmış Kaynak Eserler

Kutbuddîn el-Nehrevâlî, el-İ’lâm bi-A’lâmi Beytillâhi’l-Harâm, Kahire, Matbaatü’l-Osmâniyye, 1303.

Ali b. Tâceddîn el-Sincârî, Menâ’ihu’l-Kerem bi-Ahbârî Mekke ve’l-Harem, (Eser 6 cilt olup değişik kişiler tarafından neşre hazırlanmıştır, ancak biz III. cildinden yararlandık) neşre hazırlayan Dr. Mâcide Faysal Zekeriyya, c.III. Mekke,1419/1998 (Bu ciltte 829-1037 yılları arası olaylar işlenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı dönemi Mekke; I. Selim’den başlayarak IV. Muradın ilk senelerini içine alan bir dönemi anlatılır.). Bu bakımdan Semhûdî ve Nehrevâlî gibi kaynakların yanında toplayıcı bir değeri bulunmaktadır. Bir yazması da Topkapı Sarayında (TSMK.AY.6086 numarada) bulunmaktadır.

İbrahim Peçevî, Tarih-i Peçevî, 2 cilt, İstanbul, Matba’a-i ‘Âmire,1283.

Mehmed Emînü’l-Mekkî, Hulefâ-i ‘İzâm-ı ‘Osmâniyye Hazretlerinin Haremeyn-i Şerifeyndeki Âsâr-ı Mebrûre ve Meşkûre-i Humâyûnlarından, Derseadet, 1318.

Nüreddîn Ebu’l-Hasan ‘Ali el-Semhûdî (ö.911), Hulûsâtü’l-Vefâ bi-Ahbâr-i Dâri’l-Mustafâ, (Bu eser daha çok Osmanlı devleti öncesi Haremeyn hâkimiyetinde bulunan Memlûklü dönemi ile ilgilidir. Ancak Haremeyn ile ilgili değerlendirmeleri önemlidir), çok yerde basıldığı gibi Türkçeye tercümesi de vardır, neşri için: (I-IV) cilt, Matba’atü’l-Se’âdet, Mısır, I. Baskı, 1373/1954; Mektebetü’l-‘İlmiyye, Medine, 1392/1972; son olarak Muhammed el-Emîn tarafından yapılan tahkîkli neşri 1418/1998 yılında merhum Medine Evkaf Müdürü Seyyid Habib Mahmûd Ahmed finansmanı ile basılmıştır. Seyyid Habib Medine Evkaf Müdürü olmak hasebi ile şehirdeki tüm Osmanlı eserleri, ribatları onun yönetimine bağlı idi. Merhum Ali Ulvi Kurucu Bey de ona bağlı olarak Harem-i Nebevî’de bulunan Mahmûdiye kütüphanesi müdürü olarak ve tüm Osmanlı ribatları nâzırı olarak ona bağlı idi. Hepsinin ruhları şâd olsun.

Haydar Çelebi Rûznâmesi, (Feridûn Bey, Münşe’âtü’-Selâtîn, I içinde).

Evliya Çelebi Seyâhâtname, (I-IV) cilt., İstanbul İkdâm Matbaası,1314.

Araştırma ve İncelemeler

Allouche, A. Osmanlı Safevî İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi (trc. A. Emin Dağ), İstanbul, 2001.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, İstanbul Vakıfları ve Tahrir Defteri, (953/1546), İstanbul,1970.

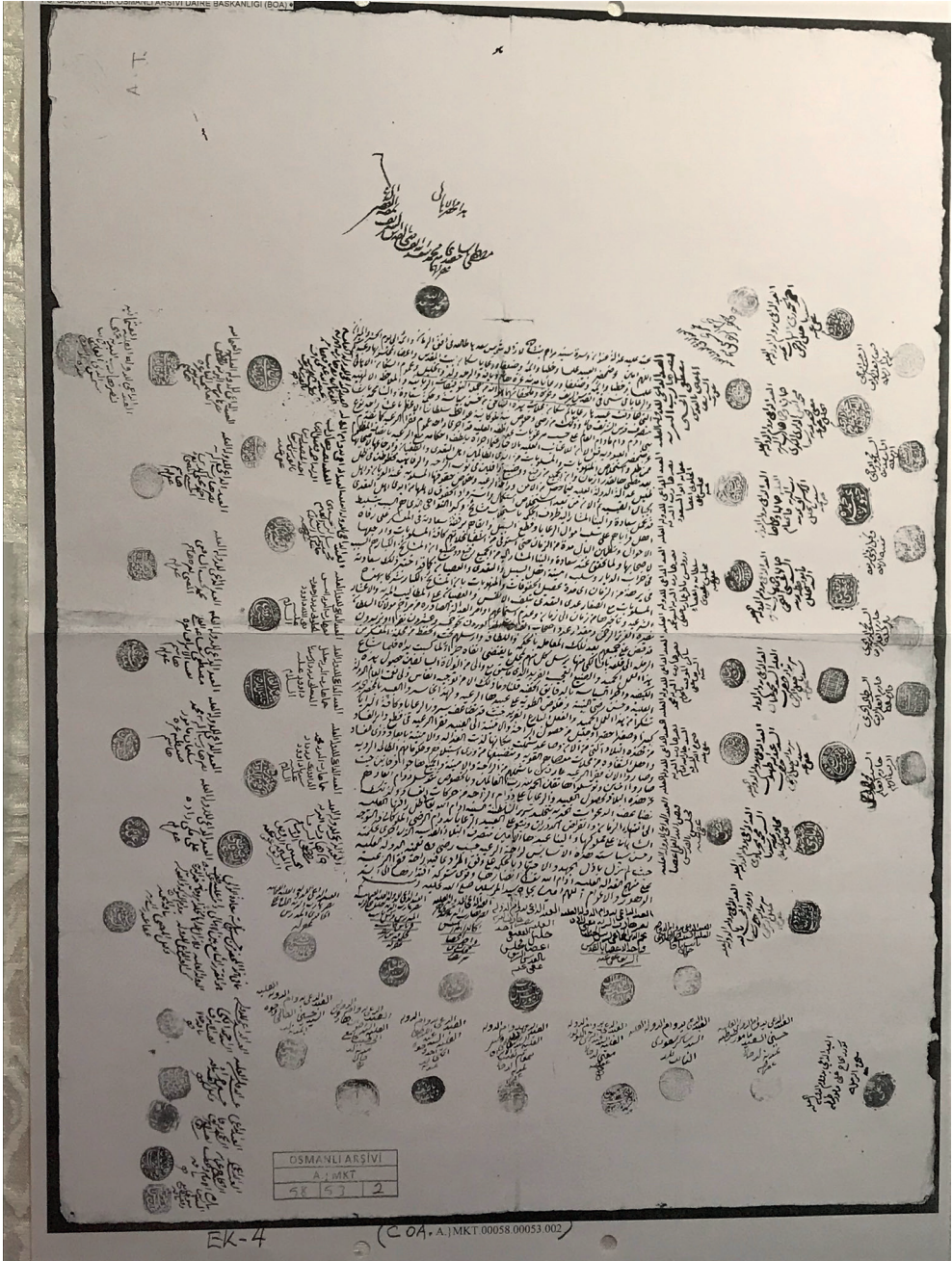
Barkan, Ö. L. “İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri” Belgeler, IX/13, Ankara, 1979, 1-380.

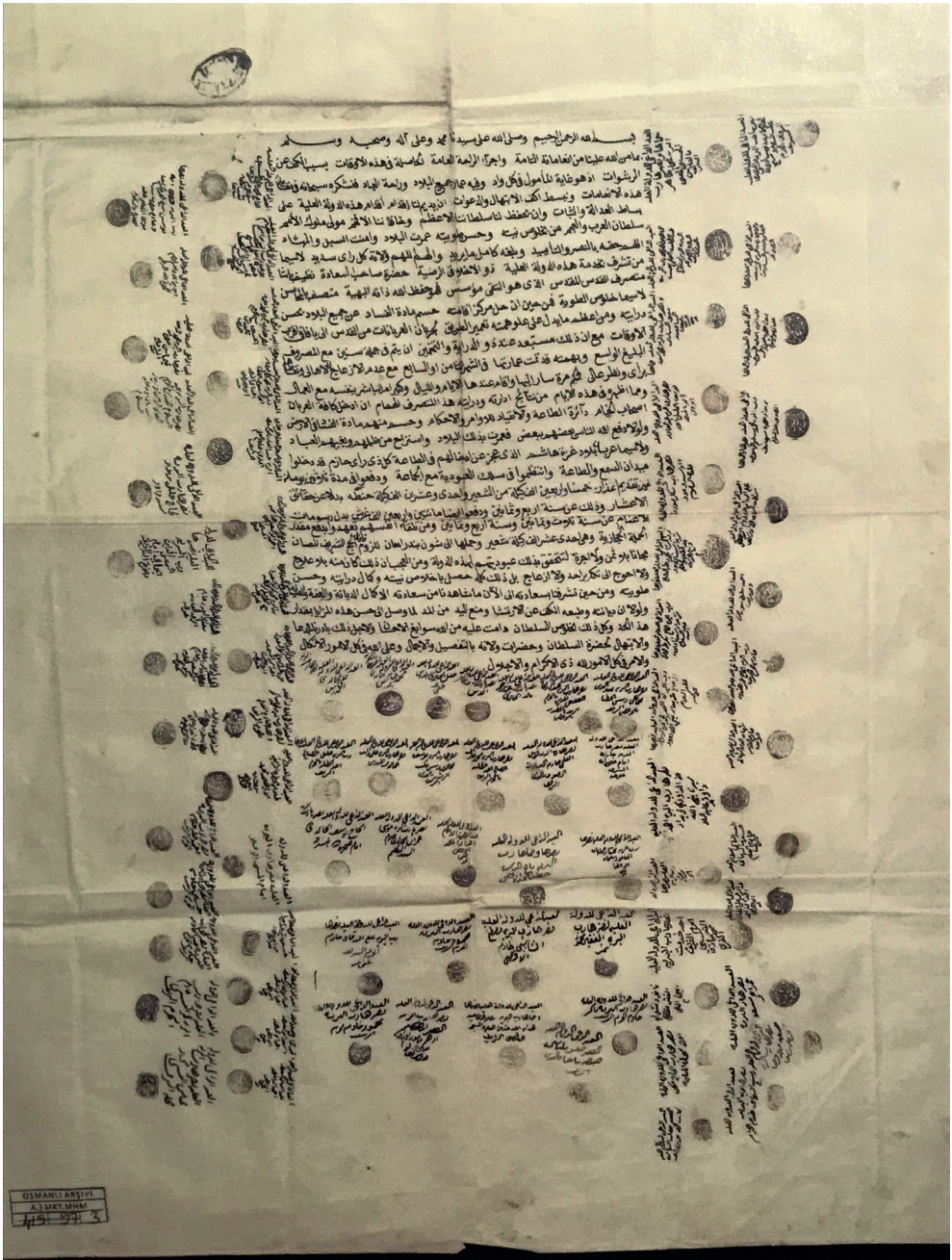
Betenûnî, Muhammed Lebîb, el-Rihletü’l-Hicâziyye, Kahire, t.y.

Bilge, Mustafa L., “Aynüzübeyde”, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. IV, s. 279-80, İstanbul 1991.

- Bilge, Mustafa L., “Haseki’de Bayrampaşa Külliyesi Vakfiyesi”, Osmanlının izinde, Mehmet İpşirli Armağanı, İstanbul, 2013.
- Bilge, Mustafa L., “Sultanahmed Camii ve Külliyesinin Açılış Merasimi”, Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi. Halil İbrahim Düzenli Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.; İSAM, 2015.
- Bilge, Mustafa L., “Sultan I.Ahmed Han’a Ait Haremeyn’le İlgili Arapça Bir Vakfiye”, İslâm Tetkikleri Dergisi, 10, 1 (2020), s.65-101.
- Bilge, Mustafa L., “Defterü’l-Surre el-‘Osmâniyye el-Şerife” adı altında Arşivde COA.EV.HMK.SR.d. 3806 numara ile kayıtlı bulunan 1253/1837 tarihli ve Safiye Sultana (ö.1014/1605) ait “Surre Defterinin” Arapçaya tercümesidir. I.Baskı, Dârü’l-Usûl el-‘İlmiyye, İstanbul, 2016.
- Bilge, Mustafa L., “Arabia in the work of Awliya Chalaby”, Studies in the History of Arabia, Vol. 1, Part 2 (1979), s. 213-227.
- Clifford, W. W., “Some Observations on the Course of Mamluk- Safavi Relations”, (908-922/1502-1516) Der Islam, 70/2, 1993, I-II, s.245-278.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Sultan I.Ahmed Devrinde Ka’be’nin tamiri” , Sanat Tarihi Araştırmaları dergisi, Sayı12, (1993-1994), s.37-38.
- Eyice, Semâvî, “Hafız Ahmed Paşa Camii ve Külliyesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. XV., s.85-87, İstanbul,1997.
- Faroqhi, Suraiya, Pilgrims & Sultans. The Hajj under the Ottomans. I.B. Tauris & Co Ltd., London-New York, 1994.
- Seyyid Bekir, el-Melâmih el-Coğrâfiyye li- Dürüb el-Hacîc, Cidde, 1981.
- Seyyid Muhammed el-Seyyid, “Deşîşe”, TDV İslâm Ansiklopedisi, c.IX, s.214-5, İstanbul, 1994.
- Ünal, Sadettin, Kâmil Yaşaroğlu, Mustafa Uzun, “Kâ’be”, TDV İslâm Ansiklopedisi, c.24, s.14-26, İstanbul, 2001.

Ekler

تصريح حضرت مولانا سلطان الاسلام سلطان اسلامبول
السلطان عبد الحميد
خان ايدك ادره بنصره
- اميني -

5 تا جليل

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بركة الله الموحدة الرحمن الرحيم والحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين وعلية وآله واصحابه اجمعين
من بعد الله بحسن الخبير الطيب بالمراد اميرنا وفوقنا حضرت سلطان الدين بنو خاقان
الجزيري نصر والشام والعراق بنو وخادمه الحسين مولانا واعلاننا الوالتين بعناية املاك
العزيزين الحسين وولانا السلطان اعظم عبد الحميد خان السلطان اعظم صاحب الحضرة
السنية والبيعة الزكية والطلعة البهية والاعانة الربانية اذ الله لك النصر
والفتح المبين ونوعه فيا حلفنا الله في ارضه بغير حضرته تلم التسعة منذ اعطاني
الله ملكا ابائي واجدادهم متشوقا الى ذلك الطرف بالملكانية والموادلة كما كان بين
السلطان عبد الرحمن الرشيد وبين جدك رحمته ضحجة ومومننا من ذلك الا
بسبب امر وقع بين والديه وبين جدك عليه الشنة في ذلك الوقت لم يجد طريقا الاصل
البحر تلك المشرفة خوفا لرسائلهم اننا نرفع اليك امرنا بالظلمة فكتبنا
من انما ننت اليك لاجل الفتنة التي وضعت بين والدينا رحم الله وبيدهم صلواته
فالخاصة يا مولانا نطلب من فضلك الاذن بان لا يخرج من رسالتنا متعززا من ذلك الطرف
بالذهاب والالاتيب اليك بالامن والا مان وانك تعلم يا مولانا ان وصلنا هذه الاذن
اجدادنا حتى نرى بركات جدك ونفحات فضله وكرمه تجدنا وحسنه في كتاب الله
وفي الاول عبد الرحمن الطيب بابك وسماه الرشيد بالخير النبي في راسل سبحة مصالوننا
وقض خاتمه باقوت احمد وسيف هزمه لان بلدينا فصارنا خلافتنا لان تعقد الانها
وان والدنا تو في بها وكذا لك اننا وليت بها فخيرنا من بركاتهم ومن نفحات فضلك
علينا في رحم الله السلف وبارك في الخائف ومقصودنا بذلك كله الاذن في طريق
الوصول بيننا وبينك وكتابنا له تجد احدنا منه عليه الا التناجارية تزعموا
بغير طفر كرامتهم في طمئة ومعهما رجلان سجدوا لهما في حاج ابراهيم بن عمر انه من ذلك الطرف
والثقتنا بالله واعطيناهما هلالا الكتاب فانه يقدر وصوله لذلك الحضرة المعظيمة
حفظ الله ورحمها امين انه علمنا مشاة فديرونا لاجلنا بجد بزرع المولى
ونعم النصير اسرع لنا بالاذن يا امير المؤمنين وخليفة امته سيد المرسلين يا نفع
والاذن للاحكام انديرييلون طرف بلادنا هلالا ويكون في شرف علمك الذي باننا
من السابق واللاحق فخطبوا باسمك اولاحق بن محمد بن في خطبنا في جوامعنا
والمجالس واحد واربعين جامعةا ولها جامع الرشيدية الذي بناه جدي
عبد الرحمن الرشيد والاربعين للاحق في السقامة لتكرانها بايمانها الفاتحة
بالصلاة المفوضة فيها جمعة ومجاعة يكون ذلك شرف علمك الذي ونذعوانك
فيها حقب الصلوات بالنصر والظفر والفتح الطين والاسلام علي حضرت مولانا اميني
اعظم الله شاناه عام

صحيحه
السلطان اعظم
الجزيري

119/5835

Handwritten notes and signatures in the right margin, including a date '119/5835' and various signatures.

E-8

J. HR 119/5835

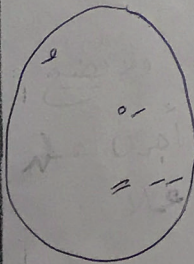
COA . I. HR. 00119/5835

مرحومة خانفدا قاديا محرومة
مصدرة اولان اوقافنك وتقية سيدر

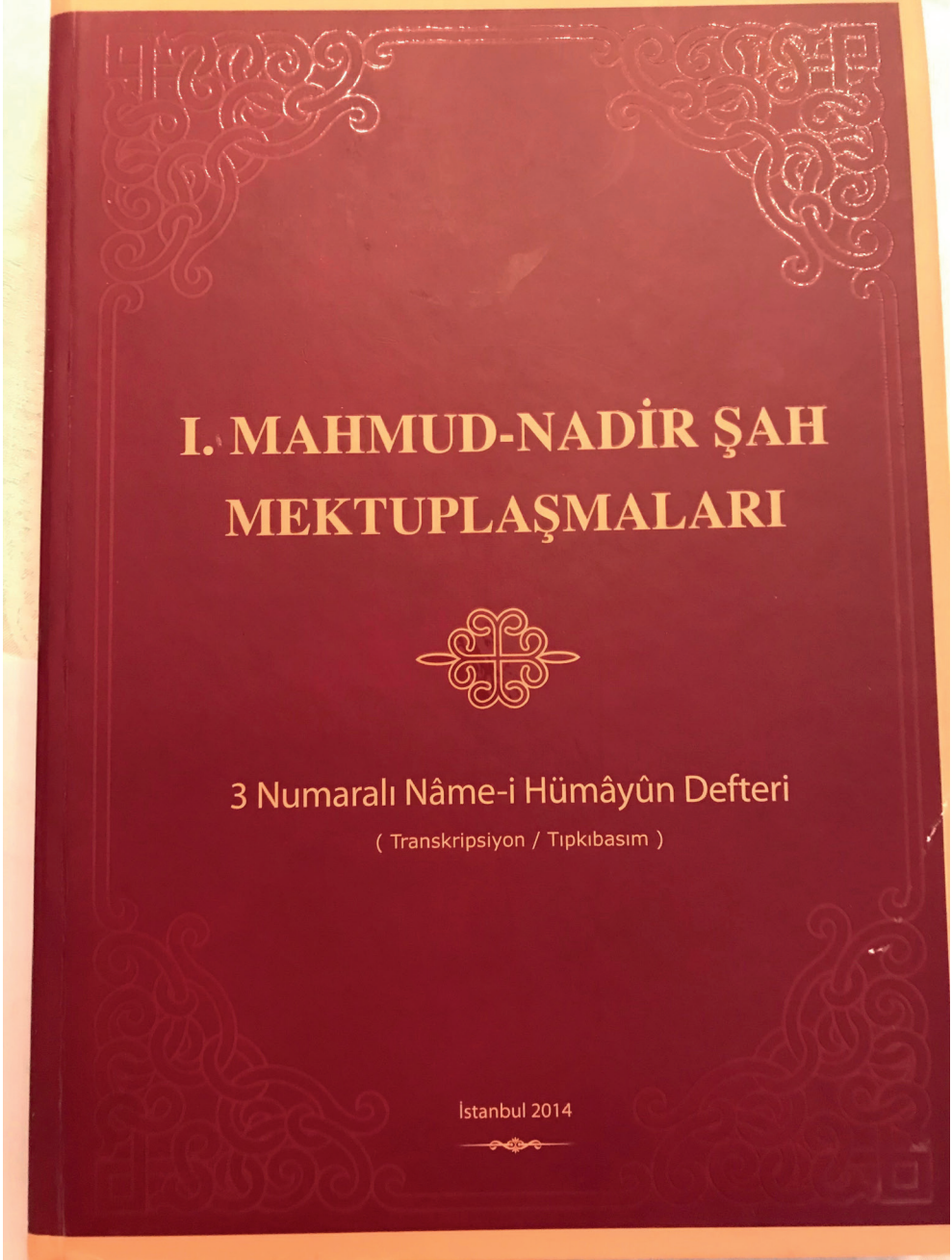
CANFEDA KETHUDA
HATUN VAKFIYESI
(İLK SAYFA)

صورة أصل
أحمد بن عبد الحمى المومر تفتيش الاوقاف
عقبا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
المحمد لله الفاعل المختار الذي يفعل ما يشاء ويختار تسمر عباده
بين اتقيا وانخيار ووسر الكل على باب غناه بوسر الافتقار
يقبل اليسير ويعفوا عن الكبير ولا يجب املا ولا يضيع
أجر من أحسن عملا غنى يأخذ الصدقات على استقرض
من عباده النفقات وفق من وقف ملتمزا لارادته وأيد
من أيد غراس جناه على جهات مريضاته وحبس نفسه
على سبيل الخيرات وسبيلها بتغال طلب المبرات احمده
حمد معترف بسواغ النهم واشكره شكر مغترف من بحار
الكرم واشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له الذي بديري

EK-6

و
 ما حو شيخ الاسلام اقدى حضرتى طر فارتون كذولع كلون مكفوقه جواب اولو اولوزره حال مندرين
 ايران بودن ملا على جمال الدين برهجه معناه يازيلون عربى مكنوبك صور تيدر
 مشيخت
 ٦٩
 اسرى
 فخذ الله الذى يذ الشرح وانحر اضاه واحكم قواعد واشاد مناره بانفعا الحكمة فى كل اقليم من الاقاليم
 الاسلاميه على سلطان تنظم به احوال الخاص والعام من الرعيه ناشير الوية العدل فى الورى بغوى فوال
 فعلى واعده لوهو افرق الشقوى ونصلى على بيته الذى من اعظم مغزىه الباقية فى الالانام عمدا امنه ابن
 هم اعلام الاهتد الى المعرفة الحلال والحرم والاول والصحيح ثم التابيع لهم اهل التقى والتقى والحكم والكريم
 اما بعد فهندى الى مجلسه الرفيع الذى منه مبدأ الفضائل واليه منتهى رغباته وى الحمد من الازديك والاول
 دعوت ترحى من الله اجابها لصدورها عن كامل المودة واردة متاعلى ذلك المجلس ورود الفرح والمجته
 ونهايا مبدأ ارجها طيب الحكمة وغايته صدق المصادقة المشرفة بالواقع يتضح به اذ الى الالادى اذ قضت
 عن مسكى ختامها الالوراق هذا وقد ورد علينا كتابكم المعبر عما فى مرآة خاطرهم الجليل من الودة التى لا يشبهه
 فيه فتابناه بالتيجل سبنا وقد تضمنت اخباركم ايانا ما نمونج الالوكمة المرسله الحابا لاجل السلاطين العظام
 ولقم الخوافين الكرام رافع رباب الدين المنين جامع ايات العدل والصفه للمسلمين ظل الله الذى فرقياه الالام
 ومخلفته فى الارض لتنفيذ ما شئ من الالاحكام سلطاننا المعظم وولى امرنا المنجم من المجلس الشاهى الذى جلس
 على برائشاهته ودانت لغرض سائر البلاد الالارائه صحبة الشفير الجليل محمد كريم خان دام محفوظا بعباية الملك
 المان منتمنة للاخبار بالجابوس الميمون الشاهى المقرون بحكمة السعد والخير وزرها بسن يتناهى وبعبدا
 ما انتظم فى سلكه من درر العبارات الالرافقه والجمل التى خررت على مقضى الحال مناسفه واطلعنا منه على

Osmanlı Şeyhülislami Seyyid Mehmed Zeyni'den İran ^{ALMOL} ALI